

AVRUPA BİRLİĞİ POLİTİKALARI DERGİSİ



YAYIN & İDARİ KURULU

EURO Politika Dergisi
İmtiyaz Sahibi & Genel Yayın Yönetmeni
Yusuf ERTUĞRAL

Baş Editör
Ali İzzet KEÇECİ

Sorumlu (Resmi) Yazı İşler Müdürü
Nilfem BAYKAN

Akademik Yayın Koordinatörü (Editör)
Beril HAKVERİR KUTMAN

Yayın Türü / ISSN No
Yaygın Süreli /
ISSN No: **2149-9217**
E-ISSN No: **2980-1427**

6 Aylık Süreli

İdari Merkez: Olmadık Projeler | Hızır Çavuş Mescidi Sok. No:40/ A Balat 34087 İstanbul-
TR

Web: www.europolitika.com

e-posta: editor@europolitika.com & iletisim@europolitika.com

Makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerin tamamından yazarları sorumludur ve söz konusu düşünce ve görüşler EURO Politika dergisi ve editör kurulunu bağlamaz.

Sevgili Okurlar,

Kışın kalbinde, EUROPolitika'nın 2023/2 Kış dönemi 19. sayısını sizlerle paylaşmanın heyecanı içindeyim. Bu sayıda, Avrupa ve çevresindeki önemli meselelere derinlemesine dalıyor, çözüm önerileri arıyor ve farklı perspektifler sunuyoruz. Akademi dünyasından ve sahadan uzman isimlerin katkılarıyla hazırlanan makalelerimiz, bugünün ve yarının Avrupa'sını şekillendiren dinamikleri ele alıyor.

Sayımızın kapak konusu, "İrlanda Barış Süreci Kıbrıs'a Model Olabilir Mi?" başlığı altında, uzun yıllardır süregelen Kıbrıs sorununa farklı bir çözüm perspektifi sunuyor. İrlanda'nın kendi tarihindeki zorlukları nasıl aştığına ve bu tecrübenin Kıbrıs için nasıl bir model oluşturabileceğine dair derinlemesine bir analiz sunuyoruz.

Özgül Nami ve Fikri Toros ile gerçekleştirdiğimiz söyleşi, Kıbrıs'ta barış ve çözüm süreçlerine dair değerli içgörüler sağlıyor. Bu önemli isimlerin perspektifleri, adanın geleceği için umut vadeden yollar sunuyor.

Ferhat Kaya ve Ceren Altuntaş'ın kaleme aldığı, "Seçili Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerin Sürdürülebilirlik Düzeyleri ile Kurumsal Sürdürülebilirliklerinin Analizi" makalesi, AB'nin çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik alanındaki performansını detaylı bir şekilde inceliyor. Bu çalışma, politika yapımcılar ve akademisyenler için değerli bir kaynak niteliğinde.

Hakan Dumlu'nun, GKRY'deki başkanlık seçimleri ve AB'nin Kıbrıs sorunundaki rolü üzerine yazısı, bölgedeki güncel politik durumu ve uluslararası ilişkileri mercek altına alıyor.

Son olarak, Haluk Ballı'nın "Margin of Appreciation Doctrine in ECtHR's Treatment of Transsexual Rights, with Insights into the Influential Role of the EU" başlıklı çalışması, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin transseksüel haklarına yaklaşımını ve AB'nin bu konudaki etkisini ele alıyor. Bu makale, insan hakları ve hukuk alanındaki önemli tartışmalara katkıda bulunuyor.

Her bir makale, Avrupa'nın karşı karşıya olduğu zorlukları ve bu zorlukların üstesinden gelme yollarını araştırırken, bilgi ve anlayışımızı genişletiyor. Uzmanlarımızın derinlemesine analizleri ve özgün görüşleri, okurlarımıza değerli perspektifler sunuyor.

Umarım bu çalışmalar, sizlere de yeni bakış açıları kazandırır ve bilgi dağarcığınızı zenginleştirir.

Keyifli okumalar dilerim.

Yusuf Ertuğral
EUROPolitika Dergisi Editörü

“İrlanda Barış Süreci Kıbrıs’a Model Olabilir Mi?”

Özdi Nami ve Fikri Toros ile Söyleşi

Yusuf Ertuğral¹

Pınar Torlak²

Haber – Söyleşi

Liderler değişti, müzakereler genişledi, referandumlar, çözüm önerileri, teknik komiteler derken diplomasi tarihinin en uzun süren müzakere süreci olarak görülen Kıbrıs müzakere süreci yarım asrı aştı. Takvimler 3 Haziran 1968’i gösterdiğinde ilk müzakereler Beyrut’ta başlamıştı. Geçen 56 yılda müzakereler kısır döngüye girdi, Kıbrıs çözülemeyen bir düğüm oldu.

Kıbrıs’ta kalıcı bir barış arayışını sürdüren Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Güney Kıbrıs Rum Kesimi temsilcileri Kıbrıs Diyalog Forumu tarafından İrlanda’nın Dublin ve Belfast şehirlerinde düzenlenen, İrlanda Barış Süreci’nin ele alındığı bir çalışma ziyaretine katıldılar. Başta siyasetçiler olmak üzere sivil toplum kuruluşu temsilcileri ve din adamlarının çözüm sürecinde üstlendikleri role ilişkin bilgi sahibi olmak ve tecrübe paylaşımında bulunmak çalışma ziyaretindeki en temel amaçtı. Peki bu amaç doğrultusunda Kuzey İrlanda Barış Süreci Kıbrıs için örnek model oluşturabilir mi? Çalışma ziyaretinde yer alan iki önemli isim; Cumhuriyetçi Türk Partisi (CTB) Dış İlişkiler Sekreteri Sayın Fikri Toros ile CTP’nin eski milletvekili olan, kabinede bakanlık görevi alan ve Kıbrıs müzakerelerinde Başmüzakereci olarak atanan Sayın Özdi Nami EUROPolitika’dan Yusuf Ertuğral’ın sorularını yanıtladılar.

¹ EUROPolitika editörü.

² EUROPolitika yazarı.

Kuzey İrlanda Barış süreci eksininde bakıldığında sayın Nami'ye göre Kıbrıs'ta önemli fırsat pencerelerinin kaçırıldığı bir süreç söz konusu. Nami: ***“Kıbrıs'ta önemli fırsat pencerelerinin kaçırılmış olduğu ve bu nedenle önemli denemelere rağmen sorunun hala çözülememiş bir konu olarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Bir başka deyişle Kıbrıs sorununun da çözümü için İrlanda'daki gibi kriz dönemlerini çözüm için kullanmak, zor kararları alabilecek liderlerin dönemlerini iyi kullanmak ve uluslararası ilgiyi kaybetmemek gerekirdi, en genel anlamda alınması gereken dersin bu olduğunu düşünüyorum.”***

Toros ve Nami Kıbrıs'ta kalıcı barışın sağlanmasının önündeki engelleri ve fırsatları da değerlendirdiler. Nami, Kıbrıs meselesine uluslararası camiann ilgisinin kaybolduğunu altını çizerek şunları söyledi: ***“Kıbrıs'ta karşılıklı kabul edilebilir çözüm her iki tarafın gönlünde yatan aslıdan ziyade gerçekçi olarak ulaşılabilecekleri bir uzlaşma formülü olmak zorundadır. Buradan hareketle çözümün ne Rum tarafının istediği üniter bir yapıda ne de Türk tarafının arzu ettiği 2 ayrı egemen devlet formülü ile olamayacağı açıktır. Fakat mevcut uluslararası konjonktür tarafları bu yönde adım atmaya zorlamaktan uzaktır. Ukrayna'daki savaşın ardından Gazze'de yapılan saldırı ve insanlık trajedisi zaten Kıbrıs sorununa ilgisini yitirmiş uluslararası faktörü daha da soğutmuştur. Diğer taraftan 2017 Kıbrıs konferansının çökmesinden sonra Türk tarafının BM zemini ve parametrelerini terk ettiğini ilan etmesi de çözümsüzlüğün adresi olan Rum liderliğini baskıdan kurtarmış var rahatlatmıştır. Bu nedenle statüko dediğimiz yerleşik düzen daha da kalıcı hale gelmiştir. Statükoyu kırmak ve sorunu çözmek için kendi fırsatımızı kendimiz yaratmak zorundayız. Doğu Akdeniz'deki enerji kaynaklarına Batı dünyasının ulaşma arzusu akılcı politikalar ile lehimize kullanabileceğimiz bir fırsattır. Ancak bu tip konuları lehimize kullanabilmek için dünya ile uyumlu siyasetleri tercih etmek zorundayız.”***

Toros ise Kıbrıs'ta kalıcı barışın önündeki engelleri ***“çözüm müzakerelerinde sonuca varmak için gerekli olan uluslararası destek ve cesaretlendirmenin yetersiz kalmış olması, her iki toplumda ayrılıkçı milliyetçi elitlerin güçlenmekte olması, federal çözüm güçlerinin eş zamanlı olarak iktidarda olmaması”*** olarak sıralıyor. En büyük fırsatları ise ***“siyasi eşitliğe dayalı federasyon, kalıcı barış ve***

gerçek demokrasinin tecelli etmesini sağlayacak, Kıbrıs-Türkiye-Yunanistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesini mümkün kılacak, uluslararası toplum ve hukuk içerisinde Kıbrıs, Rum toplumunun monopollüğünden çıkacak ve iki toplumun siyasi eşitlik temelinde oluşturacağı ortak Federal Devlet tarafından temsil edilecek, Birleşik Federal Kıbrıs ile hedeflenen kalıcı barış, Doğu Akdeniz’de de bölgesel barış, istikrar, güvenlik ve refahın anahtarı” şeklinde değerlendiriyor.

Toros’a göre Kıbrıs için müzakere sürecinin gözden geçilmesi varılan yakınlaşmaların tümüne bağlı kalınarak, sonuç odaklı ve aciliyet duygusu ile belirlenecek kesin bir tarih temelinde yeniden kurgulanması ve en önemlisi de uluslararası aktörlerin proaktif rol üstlenmesi gerektiğini belirtiyor. Toros’un bu yaklaşımını Nami, ABD’nin İrlanda sürecindeki rolü ile örnekliyor. ABD’nin İrlanda Barış Sürecinde İrlanda’ya **“Ya bu süreci barış ile sonuçlandırılırsınız ya da her türlü maddi ve siyasi desteğimizi keseriz”** ultimatومunun etkili olduğuna dikkat çeken Nami, Kıbrıs sürecinde siyasi iradenin eksik olduğu görüşü taşıyor. Kıbrıs için takip edilmesi gereken yolu ise 5 madde ile açıklıyor:

“Her iki taraf da müzakerelerin 2017’de Crans Montana’da kaldığı yerden devam edeceğini
Müzakerelerin önceden belirlenmiş bir süre içinde tamamlanacağını,
İlk etapta Gutterres Belgesi diye bilinen belgede yer alan 6 ana konunun bitirileceğini
Ardından gerekirse hakemlik ile kapsamlı çözüm planının bitirilip referanduma sunulacağını
Referanslarda Anna Planın sürecinden farklı olarak bu kez Rum seçmenden Federal çözüm ile 2 devletli çözüm, Türk seçmenden ise Federal çözüm ile tanınmamış KKTC ile yola devam arasında seçim yapmalarının isteneceği yeni bir süreç kurgusu gerekmektedir.”

Nami, İrlanda’da yürütülen barış süreci ile Kıbrıs’ı karşılaştırdığında Kıbrıs’taki sürecin genel anlamda her iki tarafın halkından kopuk gerçekleştirildiğine dikkat çekerek şunları söylüyor: **“Kıbrıs’ta konu hemen hemen sadece liderlere bırakılan ve gizlilik içinde yürütülen bir süreç oldu. Halbuki İrlanda’da masa birçok değişik tarafa açıldı ve çok daha şeffaf bir şekilde yürütüldü. Bizim de Kıbrıs’ta bundan sonraki süreçlerde daha kapsayıcı ve şeffaf olan süreçlere ihtiyacımız olacağı açık. Diğer taraftan gerek çözüme hazırlık gerekse çözüm sonrası dönem için kurumsal yapıların oluşması ve bunlara güçlü finansman kaynakları**

sağlanması da çok önemli. İrlanda bu yönde oluşturulan kurumlar hala ayakta ve önemli roller üstlenmeye devam ediyorlar.”

“DÜNYAYI YANIMIZA ALAN AKILCI POLİTİKALARA İHTİYACIMIZ VAR”

Süreçteki çıkmazın aşılabilmesi için tek meşru zemin olarak BM’yi ve Track II Diploması’ni işaret eden Toros ise *“Daha fazla geç kalmadan tek meşru zemin olan BM zeminine dönülmesi şarttır. BM Genel Sekreteri himayelerinde yürütülecek olan müzakereler, bir siyasi uzlaşya varılabilmesi için tek gerçekçi yöntemdir. Bunu kolaylaştırmak BM Genel Sekreterinin sorumluluğunda olmakla birlikte, ABD, İngiltere ve AB gibi güçlerin de konuyu öncelemeleri ve proaktif rol alarak tarafları cesaretlendirmeleri şarttır. Sivil toplumun katılımıyla oluşturulan Track II Diploması, geçmiş müzakere süreçlerinde siyasi liderleri teşvik etmenin yanı sıra tamamlayıcı olduğunu ve devam etmesinin bir gereklilik olduğuna inanıyorum. Siyasi anlaşma ve barış arasındaki bağlantı ve fark iyice anlaşılmalı ve not edilmelidir”* dedi.

Nami ise son olarak *“Dünyayı yanımıza alan akılcı politikalara ihtiyacımız var”* diyor ve ekliyor: *“Yani birilerinin Rum tarafına ‘Türk tarafı hem federal hem iki devletli çözüme evet diyor ancak Rum tarafı olarak siz ikisine de hayır diyorsunuz. Bu devam edemez, Kıbrıslı Türkleri rehin tutamazsınız’ demeli. Bunu diyebilecek ülkeler belli. Bunlar da bizden ziyade Türkiye’den gelecek mesajları dinleyen ülkeler. O yüzden gözümüz Ankara’da. Umarım iç siyasi kaygıların geride kalıp daha uzun vadeli çıkarlara bakılabildiği bir döneme yakında gireriz ve akılcı bir siyasetle bizi çözüme götürececek bir ivmeyi İrlanda’da olduğu gibi Kıbrıs’ta da yakalarız.”*

GKRY'deki Başkanlık Seçimi ve AB'nin Kıbrıs Sorununa Karışması¹

Hakan Dumlu²

Özet: Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nde (GKRY) 2023'te düzenlenen seçimlerin ardından Nikos Hristodulidis, Kıbrıs Rum toplumunun yeni lideri olmuştur. Avrupa Birliği (AB) ile yakın ilişkiler sürdüren Hristodulidis, 2017'de Crans-Montana'da kesilen Kıbrıs sorununa ilişkin müzakerelerin kaldığı yerden devam etmesi için Avrupa'nın desteğini aramaktadır. Bu çalışmanın amacı, Hristodulidis'in Rum liderliğine seçilmesinin ardından AB'nin Kıbrıs sorununa doğrudan karışması için sarf edilen çabayı göstermektir. Bu amaçla GKRY'deki seçimlerden sonra gerek Rum basınında gerekse AB'nin resmî yayın organlarında Kıbrıs sorununa ilişkin yayımlanan haberler dikkate alınarak söz konusu süreç tahlil edilmiştir. Böylece Hristodulidis liderliğindeki Rum yönetiminin, Birleşmiş Milletler (BM) himayesinde yeniden başlatılması öngörülen müzakerelere AB'yi de dâhil etmek için çeşitli uluslararası girişimleri tespit edilmiştir. Ancak bugüne dek uluslararası örgütlerin Kıbrıs sorununa karışmasıyla bir çözüm üretilmemiş, bilakis çözümsüzlüğün devam etmesine yol açılmıştır. Bu bakımdan çalışma, AB'nin Kıbrıs sorununa karışmasıyla Ada'daki çözümsüzlüğün sürdürüleceğini savunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Avrupa Birliği, GKRY, Kıbrıs Müzakereleri, Kıbrıs Sorunu, KKTC.*

Abstract: Following the elections held in 2023 in the Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus, Nikos Christodoulides became the new leader of the Greek Cypriot community. Christodoulides, who maintains close relations with the European Union (EU), is seeking European support to continue the negotiations on the Cyprus issue, which were interrupted in Crans-Montana in 2017. The aim of this study is to show the efforts made for the EU to directly intervene in the Cyprus issue after Christodoulides was elected as the Greek Cypriot leader. For this purpose, the process in question was analyzed by taking into account the news about the Cyprus issue published in both the Greek Cypriot press and the EU's official media following the elections in the Greek Cypriot Administration. Thus, various international initiatives of the Greek Cypriot Administration, led by Christodoulides, were identified to include the EU in the negotiations that are planned to be restarted under the auspices of the United Nations (UN). However, to date, the interference of international organizations in Cyprus Issue has not produced a solution, on the contrary, the deadlock has continued. In this respect, the study argues that the deadlock on the island will continue with the EU's involvement in the Cyprus issue.

Keywords: *Cyprus Issue, Cyprus Negotiations, European Union, Greek Cypriot Administration, TRNC.*

¹ Bu makale, 22-24 Kasım 2023 tarihleri arasında, DATÜB'ün katkılarıyla Ardahan Üniversitesinde düzenlenen III. Uluslararası İlişkiler Sempozyumu'nda bildiri özeti olarak sunulmuştur.

² Araştırma Görevlisi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü (İngilizce), ORCID: 0000-0003-4172-3603, E-posta: hakandumlu@beykent.edu.tr

Giriş

Kıbrıs, çevresindeki doğal kaynaklar, ticaret yolları, kriz ve çatışma bölgeleri sebebiyle stratejik önemi haiz bir adadır. Nitekim Kuzey Afrika ve Orta Doğu ile çevrili olan Ada'nın çemberinde, Kafkaslar ve Türkistan da vardır. Bu bakımdan petrol ve doğal gaz kaynaklarına yakındır. Bununla beraber bu kaynakların özellikle Avrupa'ya taşındığı güzergâhın güvenliği için hayatî bir konumdadır. Ayrıca söz konusu bölgelerdeki kriz ve çatışmalara denizden ve havadan müdahale etme imkânı sunan altyapıları ve lojistik hizmeti barındırmaktadır.

Jeopolitik ve jeostratejik açıdan Doğu Akdeniz'in kalpgâhı olan Kıbrıs, son yıllarda açıklarında keşfedilen hidrokarbon yatakları sebebiyle kıyıdaş devletlerin de dış politikasında önemli bir yer işgal etmektedir. Ancak Kıbrıs sorununa kalıcı bir çözüm arayışının bir sürüncemeye dönüştürülmesi, Doğu Akdeniz'deki ilişkileri ve iş birliği imkânlarını engellemektedir.

Kıbrıs sorununun çözümüne yönelik yaklaşık 50 yıldır sarf edilen çaba, Rum tarafının uzlaşmaz tutumu sebebiyle defalarca sekteye uğramıştır. Son olarak 2017'de Crans-Montana'daki müzakerelerin de kesilmesiyle Türk tarafı artık bu sürecin bir sürüncemeye dönüştüğüne kanaat getirmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) bu tarihten itibaren Kıbrıs'ta iki devletli çözümü savunmaya başlamıştır. Ancak Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ise müzakerelerin Crans-Montana'da "kaldığı" yerden devam etmesi için ısrar ederek federasyon modelinde direktmektedir.

GKRY'de, 2023'teki başkanlık seçiminin ardından görevi devralan Nikos Hristodulidis, Avrupa Birliği (AB) ile yakın ilişkiler sürdürmektedir. Maksadı, 2017'de Crans-Montana'da kesilen Kıbrıs sorununa ilişkin müzakerelerin kaldığı yerden devam etmesi için Avrupa'nın desteğini sağlamaktır. Nitekim beliren her fırsattan istifade ederek AB'yi, Kıbrıs sorununda bir arabulucu olarak kabul ettirmek için uğraşmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Hristodulidis'in Rum liderliğine seçilmesinin ardından AB'nin Kıbrıs sorununa doğrudan karışması için sarf edilen çabayı göstermektir.

Bu amaçla GKRY'deki seçimlerden sonra gerek Rum basınında gerekse AB'nin resmî yayın organlarında Kıbrıs sorununa ilişkin yayımlanan haberler dikkate alınarak söz konusu süreç tahlil edilmiştir. Bu süreç, Avrupa Komisyonunun yayımladığı "Türkiye 2023 Raporu" ile neticelendirilmiştir. Böylece Hristodulidis liderliğindeki Rum yönetiminin, Birleşmiş Milletler (BM) himayesinde yeniden başlatılması öngörülen müzakerelere AB'yi de dâhil etmek için çeşitli uluslararası girişimleri tespit edilmiştir.

Ancak bugüne dek uluslararası örgütlerin, Kıbrıs sorununa karışmasıyla bir çözüm üretilmemiş; bilakis çözümsüzlüğün devam etmesine yol açılmıştır. Nitekim AB'nin uluslararası anlaşmalara aykırı olmasına rağmen 2004'te GKRY'yi Kıbrıs'ın tamamını temsilen üye olarak kabul etmesi bunun belirgin bir göstergesidir. Üstelik BM Güvenlik Konseyi'nin 1983'te KKTC'nin bağımsızlığına karşı aldığı karar ve yarım asrı geçkin süredir takip edilen siyaset de çözümsüzlüğe delalet etmektedir. Bu bakımdan çalışmada, AB'nin Kıbrıs sorununa karışmasıyla Ada'daki çözümsüzlüğün sürdürüleceği savunulmuştur. Evvela Kıbrıs sorununun tarihçesi verilmiş, sonra AB'nin bu sorundaki payı ve müzakerelerden bahsedilmiştir. Nihayet incelenen sürece ilişkin Rum basınından ve AB'nin resmî yayın organlarından edinilen bulgular tartışmaya açılmıştır.

1. Kıbrıs Sorununun Tarihçesi

Kıbrıs, 1571'de Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmiştir. Özellikle Anadolu'dan buraya iskân ettirilen nüfus sayesinde Ada, 19'uncu yüzyılın sonlarına dek Türk idaresinde kalmıştır. Ancak imparatorluğun ciddî siyasal, toplumsal ve ekonomik güçlüklerle mücadele ederek dağılmanın eşiğine geldiği bu dönemde, muhtelif coğrafyalardaki toprak kayıpları gibi Akdeniz'de de Kıbrıs elden çıkmıştır.

Yaygın bir biçimde 93 Harbi olarak bilinen 1878'deki savaşta Osmanlı İmparatorluğu, Rus Çarlığı'na karşı ölümcül bir bozguna uğramıştır. Bir yandan Doğu Anadolu'nun içlerine; bir yandan da payitahtın sınırlarına, Yeşilköy'e kadar ilerleyen Rus orduları, Osmanlı'nın varlığını tehdit etmiştir. Sonuç itibarıyla barış yapmaya mecbur olan Osmanlı, ağır şartlar içeren bir antlaşmaya da razı olmuştur.

Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması'nda Osmanlı'ya dayatılan şartlar öylesine ağırdır ki Rus Çarlığı, böylelikle elde edeceği kazanç ve nüfuz sayesinde Avrupa'daki güç dengesini kendi lehine değiştirmeye muktedir olmuştur. Büyük Oyun bağlamında geniş bir coğrafyada Rus Çarlığı ile çekişen Britanya İmparatorluğu ise Akdeniz'den Hindistan'a uzanan imparatorluk yoluna karşı beliren Rus tehdidini görerek Yeşilköy Antlaşması'nın yürürlüğe girmesine mani olmuştur.

Bu gelişmelerin ardından Britanya, Balkanlar'da istikrarın sağlanabilmesi için Berlin'de toplanacak kongrede, Yeşilköy Antlaşması'nı Osmanlı lehine tanzim ettirmeyi vâdetmiştir. Ancak bunun karşılığında Osmanlı'dan, Kıbrıs'ın idaresini talep etmiştir. Zira İngilizler, imparatorluk yolunu tehdit eden Rus yayılmacılığına karşı Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaya yönelik geleneksel tutumlarını artık terk ederek savunma hatlarını Anadolu ve Balkanlar'dan Doğu Akdeniz'e kaydırmaya karar vermiştir (Savrun, 2021, ss. 47-49). Varlık mücadelesi veren bîçare Osmanlı'ya ise Britanya'nın bu teklifini kabul etmekten başka çıkar yol kalmamıştır.

1.1. Sömürge Devri

Britanya, Kıbrıs'ın idaresini Osmanlı'dan devraldıktan sonra Ada'daki Türkler için varoluş mücadelesi de başlamıştır. Zira Osmanlı devrinde yönetici konumunda olan Türkler, 1878'den itibaren yönetilen konumuna düşmüştür (Kuran, 1964, s. 77). Kıbrıs'taki İngiliz idaresini, tarihsel perspektifle üç ayrı döneme ayırmak mümkündür.

Ada'nın İngiliz komiserler tarafından yönetildiği ancak siyasî bakımdan Osmanlı'ya bağlı olduğu dönemde Rumlar, gerek siyasal gerekse sosyoekonomik alanlarda kayırlmıştır. İngilizler, bu tür bir siyasetle Ada'daki varlıklarını tahkim etmeyi amaçlamıştır. Zira Ada'ya önceden hâkim olan Türklere karşı Rumları, dengeleyici bir unsur olarak telakki etmişlerdir. Bu amaçla Türklere, söz gelimi devlet kurumlarındaki memuriyetten el çektirilmiştir. Böylece ekonomik bakımdan zayıflayan Türkler, sahip oldukları taşınmazları da Rumlara satmaya mecbur edilmiştir (Çakmak, 2008, s. 206).

Öte yandan Kıbrıs, İngiliz idaresine girdikten sonra muhtelif coğrafyalardan Ada'ya yönelik bir Rum göçü peydahlanmıştır. Türklerin ise ekonomik güçlükler sebebiyle Kıbrıs'tan göçmesi, Ada'daki Rum nüfusun ciddi oranda artmasına yol açmıştır (Çakmak, 2008, s. 204-206). Böylece hem İngiliz desteği hem de Türklerin müşkül durumu sayesinde Rumlar, Ada'daki siyasal ve sosyoekonomik alanlarda tedricen baskın unsur hâline gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı ise Kıbrıs'taki İngiliz idaresinin kalıcı olduğunu göstermiştir. Osmanlı'nın Almanya ile ittifak ederek savaşa girmesini mazeret olarak öne süren Britanya, 5 Kasım 1914'te Kıbrıs'ı ilhak etmiştir. Bu tarihten sonra bir yandan Kıbrıs Rumları diğer yandan ise Yunanistan, *Enosis*³ için yoğun bir çaba sarfetmiştir. Zira İngilizler, savaşa girmesi karşılığında Yunanistan'a Kıbrıs'ı vâdetmiştir (Savrun, 2021, s. 59).

Birinci Dünya Savaşı'nın son aşaması olan Türk Kurtuluş Savaşı'nın ardından imzalanan Lozan Barış Antlaşması, Kıbrıs'ın hukukî statüsünü de belirlemiştir. Antlaşmanın 16'ncı ve 20'nci maddeleri uyarınca Türkiye, Kıbrıs'ın Britanya tarafından ilan olunan ilhakını tanıyarak Ada'daki bütün hukukî haklarından feragat etmiştir (Lozan Barış Antlaşması, 1923). Diğer bir deyişle Ada'daki fiilî İngiliz hâkimiyeti, hukukî bir nitelik de kazanmıştır.

Artık hukuken Britanya'nın denizaşırı toprağı hâline getirilen Kıbrıs, 1925'teki anayasa değişikliğiyle resmen Taç Kolonisi (*Crown Colony*) ilan edilmiştir. Böylece Kıbrıs, doğrudan Kraliyet'e bağlı bir sömürge olmuştur. Ada'daki Türk nüfusun 1878'den beri artarak devam eden göçü ise Kıbrıs Türklüğünün varlığını tehdit etmeye başlamıştır:

“Kıbrıs Türkleri, İngiliz hükûmetinin baskısı, Rumların daima kayırılması ve ekonomik darboğaz gibi sebeplerden ötürü Ada'dan göçtükçe teşkilatlanamamış, teşkilatlanamadıkça da İngiliz ve Rum tahakkümüne karşı kolektif mücadele becerisinden mahrum kalarak yine Ada'dan göçmeye mecbur olmuş; sonuçta kısır bir döngüye girmiştir” (Dumlu, 2023, s. 60-61).

³ Kıbrıs'ın Yunanistan tarafından ilhak edilmesini amaçlayan ülkü.

1.2. Enosis Çemberi

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından sömürgelerin birer birer bağımsızlıklarına kavuştuğu konjonktürden kendi ulusal çıkarları lehine istifade etmek isteyen Yunanistan, gözünü bir kere daha Kıbrıs'a dikmiştir. Ancak Birleşmiş Milletler (BM) nezdindeki teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştır. Zira Kıbrıs, jeopolitik ve jeostratejik açıdan İngilizler için büyük önem arz etmektedir.

Buna karşılık olarak Kıbrıs Rumları, 1950'lerden itibaren Enosis amacıyla yürüttükleri faaliyetlerde tedhiş yöntemleri kullanmaya başlamıştır. Nitekim Yunanistan'ın desteğiyle 1955'te kurulan Rum terör örgütü EOKA⁴, görünüşte İngilizlerin sömürge yönetimine karşı kurulmuştur. Ancak aslında Kıbrıs Türklerini, Enosis entrikalarının önündeki en büyük engel olarak telakki eden EOKA, Ada'daki toplumlar arasında kanlı çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur (Keser, 2007, s. 45).

Kıbrıs Türklüğü, yıllardır süren göç sebebiyle zaten ciddi derecede bir mevcudiyet krizi yaşarken Rum terörü yüzünden artık bir ölüm dirim mücadelesi vermeye başlamıştır. Bu yüzden direniş için 1957'de Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) kurulmuştur (Denktaş, 1996, s. 210). Böylece Kıbrıs, bir sömürge sorunu olmaktan çıkarak Türk-Yunan anlaşmazlığına dönüşmüştür (Mavroyiannis, 1990, s. 131).

Öte yandan Yunan yayılcılığının hedefindeki Kıbrıs, aşamalı olarak uluslararası bir sorun hâline getirilmiş ve Ada'nın gelecekteki statüsü tartışılmaya başlamıştır. Türkiye de bu tartışmaya kayıtsız kalmayarak Lozan Antlaşması'nın 16'ncı maddesini öne sürmüştür. Çünkü bu maddeye göre Türkiye, hukukî haklarından feragat ettiği kara parçaları ve adaların statüleri gelecekte değiştirildiği takdirde danışılacak taraf olarak kabul edilmiştir (Lozan Barış Antlaşması, 1923).

Doğu Akdeniz'de tırmanan sorunun, Türkiye ile Yunanistan arasında bir savaşa yol açmasından çekinen Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise meseleyi Soğuk Savaş'ın koşullarına göre yorumlamıştır. Buna göre NATO'nun güneydoğu kanadında oluşacak bir çatlağın, Sovyet nüfuzuna davetiye çıkaracağı

⁴ Ethniki Organosis Kyprion Agoniston (Kıbrıslı Savaşçıların Milli Örgütü).

düşünülmüştür. Bu yüzden Enosis ya da taksim⁵ yerine Ada'da bağımsız bir devlet kurulması fikri belirmiştir (Fırat, 2002a, s. 607).

Böylece Türkiye, Yunanistan, Birleşik Krallık ve Ada'daki Türk ve Rum toplumları arasında yapılan bir dizi antlaşma sonucunda bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti 1960'ta ilan edilmiştir. Bu yeni devlet, Kıbrıs'taki Türk ve Rum toplumlarının eşit egemenliğine dayalı bir ortaklık devleti olarak kurulmuştur. Ayrıca kurucu antlaşmalar arasında yer alan Garanti Antlaşması'na göre Türkiye, Yunanistan ve Birleşik Krallık ise Ada'daki anayasal düzenin garantörleri olmuştur. Ancak Kıbrıs Rum toplumunun önderi Başpiskopos Makarios, bu devleti, Enosis yolundaki bir "sıçrama tahtası" olarak görmüştür (Savrun, 2021, s. 270).

Makarios, cumhurbaşkanı olmanın sağladığı güçle Kıbrıs siyasetini Enosis doğrultusunda şekillendirmiştir. Evvela Ada'daki iki toplumun eşit egemenliğine dayalı ortaklık devletinin bu niteliğini ortadan kaldırmak için Kıbrıs Türklerini saf dışı bırakmayı tasarlamıştır (Savrun, 2021, s. 281-282). Bu amaçla Akritas Planı'nı uygulamıştır. Bu planının bir ayağı, Kıbrıs sorununun çözülemediğine dair uluslararası topluma yönelik propaganda yapmaktır. Bununla beraber diğer ayağı ise Kıbrıs Türklerini tedhiş yoluyla ortaklık devletinden dışlamaktır (Fırat, 2002b, s. 724). Böylelikle Makarios, Enosis için meşru bir zemin yaratmak istemiştir.

Akritas Planı'nın saldırı aşaması, 21 Aralık 1963'te başlatılmıştır (Savrun, 2021, s. 305-306). "Kanlı Noel" olarak anılan bu tarihten itibaren Makarios önderliğindeki Kıbrıs Rumları, ortaklık devletini silah zoruyla gasbetmiştir. Böylece Kıbrıs Cumhuriyeti, Kıbrıs Türklerini temsil etme kabiliyetini yitirmiştir (Dumlu, 2023, s. 72). Üstelik Kıbrıs Türkleri, saldırılardan korunmak için Ada'nın güvenli bölgelerine göçmeye mecbur olunca Kıbrıs fiilen bölünmüştür. Nitekim bu durum, dönemin Kıbrıs Rum basınına "Akritas Planı, sadece başarısızlığa uğramakla kalmamış, aynı zamanda Ada'nın taksimine de müncer olmuştur" (Oberling, 1990, s. 831-832) sözleriyle yansımıştır.

Kıbrıs'ta Türklere karşı şiddet ve insan hakları ihlalleri yıllar boyunca devam etmiştir. Son olarak Yunanistan'ın desteğiyle 15 Temmuz 1974'te Makarios'a karşı

⁵ Kıbrıs'ın Türkiye ve Yunanistan arasında paylaşılması.

yapılan askerî darbenin ardından Enosis için uygun hâl ve şartlar oluşmuştur. Buna karşılık Türkiye, garantör devlet olarak Kıbrıs'a müdahale etme imkânı bulmuştur. Nihayet 20 Temmuz 1974'te, Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından Kıbrıs Barış Harekâtı başlatılmıştır.

Birinci harekâtın ardından ilan edilen ateşkes, Rumların bir aldatmacasından ibaret kalmıştır. Zira ne ateş ne de Kıbrıs Türklerinin endişe ve ıstırapları kesilmiştir. Bunun üzerine ikinci harekâtı icra eden Türk Silahlı Kuvvetleri, hedeflediği Attila Hattı'na⁶ ulaşarak Kıbrıs'ın kuzeyine hâkim olmuştur (Fırat, 2002b, s. 748). Böylece Kıbrıs Türkleri için güvenli bir sığınak hâline getirilen Kuzey Kıbrıs'ta, bir Türk siyasî otoritesinin teşekkül etmesi mümkün olmuştur.

2. Kıbrıs Sorunu ve Müzakereler

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından Türkiye ve Kıbrıs Türk toplumu, Ada'da iki toplumlu, iki kesimli bir federasyon modelini çözüm olarak görmüştür. Ancak Kıbrıs Cumhuriyeti'ni gasbeden Rum Yönetimi, egemenliği paylaşmaya yanaşmamış ve bu yüzden BM himayesinde yürütülen müzakereler kısır bir döngüye dönmüştür ("Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı", t.y.).

GKRY, 1990'da tek taraflı bir kararla Avrupa Ekonomi Topluluğuna⁷ (AET) üyelik için başvurmuştur. Bu tarihten itibaren Kıbrıs sorununun çözümünden ziyade AET üyeliğini hedef olarak belirlemiştir. Bu doğrultuda hareket eden Rum Yönetimi, Kıbrıs Türklerini yok sayarak uluslararası toplumda Ada'nın bütünü temsil etme iddiasını sürdürmüştür. Nitekim 1995'te AB tarafından GKRY'ye adaylık statüsü verilmiştir. Böylece Rumlar, AB çatısı altında dolaylı yoldan Enosis emellerini gerçekleştirmeyi ummuştur ("Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı", t.y.).

2.1. Annan Planı

AB, 1997'de GKRY ile üyelik müzakerelerinin başlatılmasına karar vermiştir. Ardından Kıbrıs'ın bir bütün olarak AB'ye katılabilmesi amacıyla BM Genel

⁶ Lefke'den Mağusa'ya uzanarak Ada'yı bölen hat.

⁷ AET, Avrupa Birliği Antlaşması olarak da bilinen Maastricht Antlaşması'nın 1993'te yürürlüğe girmesiyle AB'ye dâhil edilmiştir.

Sekreteri Kofi Annan öncülüğünde sürdürülen müzakerelerde, “Annan Planı” diye anılan bir çözüm planı ortaya çıkmıştır. Bu plana göre Kıbrıs’ta, Türk ve Rum toplumlarının ayrı ayrı teşkil edeceği kurucu devletlere dayandırılan bir ortaklık devletinin kurulması öngörülmüştür. Ancak içeriği itibarıyla bu plan, “Kıbrıs Türk toplumunun ‘kendi devletine ve ülkesine sahip çıkmak’ ile ‘standartı daha yüksek bir toplumda azınlık olarak yaşamak ve yok olmak’ arasında tercih yapmaya zorlandığı” bir plandan ibaret kalmıştır (Keser, 2006, s. 184).

Annan Planı, GKRY’nin AB’ye girişinden önce Kıbrıs’ın Türk ve Rum kesimlerinde ayrı ayrı halk oylamasına sunulmuştur. Bu bakımdan Kıbrıs’ta iki ayrı siyasî otoritenin mevcudiyeti, hem BM hem de AB tarafından bir kere daha fiilen tanınmıştır. Sonuç itibarıyla Kıbrıs Rum toplumunun ezici bir çoğunluğu, yüzde 75,83’ü bu planı reddetmiş; Kıbrıs Türk toplumunun ise yüzde 64,91’i dayatılan bütün olumsuz şartlara rağmen kabul etmiştir (“Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı”, t.y.).

Annan Planı’nı reddeden GKRY, yine de AB’ye girebilmiştir. Ancak planı kabul eden KKTC’ye yönelik AB’nin belirlediği tutum değişmemiş, bildik çifte standart uygulaması sürdürülmüştür. Halk oylamasındaki sonuçların tersine Kıbrıs’ta ihdas edilen bu yeni durum, hem tutarlı değildir hem de uluslararası teamüllere aykırıdır (Keser, 2006, s. 175). Zira Rum Yönetimi’nin gasbettiği Kıbrıs Cumhuriyeti, kurucu antlaşmalar arasında yer alan Garanti Antlaşması’nın birinci maddesinde “herhangi bir Devlet ile kısmen veya tamamen herhangi bir siyasî veya ekonomik birliğe katılmamayı” (Treaty of Guarantee, 1960, Article 1) taahhüt etmiştir. Bu bakımdan GKRY’nin tek başına, Ada’nın tamamını temsilen AB’ye kabul edilmesiyle uluslararası hukuk alenen ihlâl edilmiştir (Özgöker, Karademir ve Batı, 2020, s. 623). Kıbrıs sorununun hukukî yönüne ilişkin Profesör Sadi Çaycı’nın tespiti mühimdir:

“Bugün GKRY ne derecede 1960 hukuki çerçevesine uygun sayılabilirse, KKTC de o kadar 1960 hukuki çerçevesine uygundur. Adanın çözüm bekleyen fiili durumu karşısında, Rum ve Türk toplumları eşit ve aynı durumdadırlar. Aralarındaki fark, siyasi ve tarihi nedenlerle, Batı’nın ağırlığını Rum tarafından yana koymasından kaynaklanan, hukuki dayanağı olmayan bir siyaset anlayışından kaynaklanmaktadır” (Çaycı, 2016, s. 442).

2.2. En Son Konferans: Crans-Montana

GKRY'nin AB'ye üye olmasının ardından yine BM himayesinde başlatılan müzakerelerde, on yıllardır mustarip olunan kısır döngüye tekrar girilmiştir. KKTC cumhurbaşkanları Mehmet Ali Talat ve Derviş Eroğlu'nun görev süreleri boyunca Rum tarafıyla yapılan görüşmeler sonuçsuz kalmıştır.

KKTC Cumhurbaşkanı Mustafa Akıncı'nın döneminde de bu kısır döngü devam etmiştir. Son olarak İsviçre'nin Crans-Montana kasabasında düzenlenen konferans, Kıbrıs sorununa adil, kapsamlı ve kalıcı bir çözüm arayışı olmuştur. Bu konferansa KKTC ve GKRY'nin yanı sıra garantör devletler namıyla Türkiye, Yunanistan ve Birleşik Krallık da katılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin o dönemki Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, bu konferansın Kıbrıs sorunu için toplanan "en son konferans" olduğunu vurgulamış ve çözüm için Crans-Montana'da bir karar alınması gerektiğini beyan etmiştir (İsviçre'deki Kıbrıs Konferansı, 2017).

Crans-Montana'daki konferansta, tarafların Kıbrıs sorununa ilişkin tutum ve ülkülerinin büsbütün ayrı olduğu bir kere daha görülmüştür. Zira KKTC, Ada'daki egemen iki toplumdun birinin temsilcisi olarak eşit ortaklığa dayalı bir uzlaşmanın yollarını ararken Rum Yönetimi ise Kıbrıs'ın bir Helen adası olduğunu peşinen kabul ederek meseleyi hâkimiyetçi bir yaklaşımla ele almıştır. Ancak Kıbrıs Türklerinin Ada'daki egemen ve eşit statüsünü reddetmek, ne tarihle ne de hukukla bağdaşmaktadır ("Crans-Montana'da gerçekleşen Kıbrıs görüşmeleri hk.", 2017).

Sonuç itibarıyla Türk tarafı, federasyon modeline dayalı çözüm müzakerelerinin bir sürüncemeye dönüştüğüne kanaat getirmiştir. Üstelik ortaklık devletini gasp eden Rum Yönetimi'nin uluslararası toplumu yönlendirmesiyle 1963'ten beri Kıbrıs Türklerinin maruz kaldığı insanlık dışı muamele, siyasî tecrit ve ekonomik yaptırımlar da devam etmektedir. Hâl böyleyken Kıbrıs sorununa adil, kapsamlı ve kalıcı bir çözüm için KKTC'nin egemen ve bağımsız bir devlet olarak tanınması şart koşulmuştur.

3. Bulgular

GKRY’de 2023’teki liderlik seçimlerinde 14 aday yarışmıştır. Eski dışişleri bakanı Nikos Hristodulidis de dâhil olmak üzere önde gelen adaylar, 2017’de askıya alınan müzakerelerin yeniden başlatılması için baskı yapma sözü vermiştir. Bu bakımdan seçim sonuçlarının, AB’nin Kıbrıs sorununa yönelik tutumunu da etkileyeceğine kesin gözüyle bakılmıştır. (Fourteen candidates, 2023).

İlk tur, 5 Şubat 2023’te yapılmış ancak oyların çoğunluğunu hiçbir aday alamadığı için ikinci turun da yapılması gerekmiştir. Böylece Nikos Hristodulidis, 12 Şubat 2023’te yapılan ikinci turdaki geçerli oyların yüzde 51,97’sini alarak GKRY’nin yeni lideri olmuştur (“Presidential runoff Elections 2023”, t.y.).

Kıbrıs sorununa bir çözüm bulma çabalarına AB’nin daha etkin bir biçimde katılmasını öneren Hristodulidis, GKRY lideri olduktan kısa bir süre sonra Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron tarafından Paris’e davet edilmiştir. Hristodulidis’in Kıbrıs sorununa yönelik önerisi, Macron ile yaptığı görüşmenin odağında olmuştur. Ayrıca Hristodulidis, söz konusu öneriyi Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel, Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen, Avrupa Parlamentosu (AP) Başkanı Roberta Metsola ve BM Genel Sekreteri’nin Siyasî ve Barış İnşa İşlerinden Sorumlu Yardımcısı Rosemary DiCarlo ile yapacağı görüşmelerde de gündeme getirmeye niyetlenmiştir. Zira Hristodulidis, önerisini AB liderlerine ayrıntılı olarak sunarak çok yakın bir gelecekte AB’nin de etkin katılımıyla müzakerelerin yeniden başlamasına zemin hazırlamayı amaçlamıştır. (Macron invites Christodoulides, 2023).

Nitekim Brüksel’deki temasları sırasında von der Leyen ve Michel ile görüş alışverişi yapan Rum lider, AB’nin Kıbrıs müzakerelerine doğrudan katılması amacıyla yaptığı çağrıya ilişkin olumlu işaretler almıştır. Bu bağlamda AB’nin müzakereler için bir elçi ataması fikri belirlemiştir. Ancak bu aşamada sarf edilen çaba, Türkiye’deki cumhurbaşkanı ve milletvekili seçimlerine kadar atılacak adımlara zemin hazırlanmasından ibaret kalmıştır (EU sees window of opportunity, 2023).

Öte yandan AP Başkanı Metsola, Hristodulidis ile yaptığı görüşme sırasında, Kıbrıs sorununu AB'nin bir "iç meselesi" hâline getirebilmek için şu ifadeleri kullanmıştır:

"Kıbrıs bölünmüş kaldığı sürece Avrupa asla tam olmayacak. AP'ye yaptığımız ilk resmî ziyarette bir AB üye devletinin bölünmesinin sadece bir Kıbrıs sorunu değil, aynı zamanda bir Avrupa sorunu olduğunu vurgulamak istiyorum" (EU sees window of opportunity, 2023).

Hristodulidis, 2017'de kaldığı yerden sürdürülmesi tasarlanan müzakerelere AB'nin etkin bir biçimde katılmasını amaçlayan önerisini, Almanya'yı ziyaretinde de dile getirmiştir. Nitekim Hristodulidis ile Şansölye Olaf Scholz arasındaki görüşmede, Kıbrıs sorununda çıkmazdan kurtulma ve müzakereleri yeniden başlatma çabalarına AB'nin öncülük etmesine yönelik öneriler etraflıca tartışılmıştır. Öte yandan GKRY hükûmetinin sözcüsü Konstantinos Letimbiotis ise Almanya'nın AB'de önemli bir konuma sahip olduğunu belirterek Kıbrıs sorununun çözümünde de önemli bir ortak olacağını dile getirmiştir (Germany trip gives chance, 2023)

Bu arada Türkiye'deki seçimlerin ardından yeniden cumhurbaşkanı seçilen Recep Tayyip Erdoğan, göreve başladıktan sonra yurt dışındaki ilk resmî ziyaretini KKTC'ye yapmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, bu ziyareti vesilesiyle uluslararası toplumu KKTC'yi tanımaya çağırmıştır. Müzakerelerin ancak bu şart sağlandığı takdirde devam edeceğini bildiren Erdoğan, aksi takdirde farklı yollara başvurulabileceğini de vurgulayarak Yunanistan ve GKRY'ye gözdağı vermiştir. Buna karşılık olarak Hristodulidis, hemen bir gün sonra, AP'de konuşmuştur. Rum liderin Avrupalı parlamenterlere hitap ettiği konuşmasının en önemli bölümünü, Türkiye'nin Kıbrıs'a 50 yıl önceki müdahaleleri ve KKTC'nin ilanı oluşturmuştur. Ayrıca Hristodulidis, Kıbrıs sorununda AB özel elçisi olarak görev yapacak "üst düzey bir Avrupalı politikacının" atanmasını talep etmiştir (Cyprus calls for EU support, 2023).

Hristodulidis'in yoğun diplomatik çabası, somut bir karşılık bulmuştur. Avrupa Konseyi'nin 30 Haziran 2023'teki zirvesinin sonuç bildirgesinde, Kıbrıs sorununa da değinilmiştir. AB'nin önceki kararları hatırlatılarak Kıbrıs sorununun BM çerçevesi içinde ve ilgili BM Güvenlik Konseyi kararlarına uygun olarak çözülmesi

gerektiği vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra AB'nin dayandığı ilkeler ve müktesebat da öne sürülerek Kıbrıs sorununun bu doğrultuda kapsamlı bir şekilde çözülmesine olan bağlılık yinelenmiştir. Bu bağlamda AB, sahip olduğu bütün uygun araçlarla BM öncülüğündeki çözüm sürecinin her aşamasında etkin bir görev üstlenmeye hazır olduğunu bildirerek tarafları bir an evvel müzakereleri başlatmaya çağırmıştır (European Council, 2023, 12).

Hristodulidis, bir yandan da BM katındaki girişimlerini sürdürmüştür. BM Genel Sekreteri Antonio Guterres'i, Güvenlik Konseyinin çağrısına kulak vermeye ve müzakerelerin ilk fırsatta yeniden başlamasını kolaylaştırmak için bir BM elçisi atamaya çağırmıştır. Hristodulidis, Guterres'in kendisinin de bir Avrupalı ve Avrupa Konseyinin eski bir üyesi olduğunu ona hatırlatarak Kıbrıs sorununu çözme çabalarına AB'nin etkin bir biçimde katılmasını talep etmiştir. Bununla beraber GKRY, Yunanistan ve Türkiye'deki seçimlerin ardından durum ve koşulların netleştiğini ifade eden Hristodulidis, uluslararası sistemde yaşanan kargaşanın da Kıbrıs sorununun çözülmesini gerekli kıldığını vurgulamıştır. Hristodulidis ayrıca Ada'daki mevcut statükonun ne uygulanabilir ne de durağan olduğunu, dolayısıyla bu koşullarda Türkiye'nin Kıbrıs'ı kalıcı bir bölünmeye veya ilhaka sürükleyebileceğini iddia etmiştir. Bu olasılıkların ise AB topraklarını tehdit ettiğini savunmuştur (President urges UN chief, 2023).

GKRY'nin AB'deki en yakın ortaklarından biri olarak görülen Fransa, Ada'daki büyükelçisi Salina Grenet-Catalano aracılığıyla Hristodulidis'in önerisini desteklemeye devam etmiştir. Fransız büyükelçi, Kıbrıs sorununa adil ve kalıcı bir çözüm için müzakere masasına dönme çabalarına Fransa'nın desteğini bir kere daha vurgularken sorunun BM himayesinde, Güvenlik Konseyi kararları çerçevesinde ve AB'nin kritik desteğiyle çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Hristodulidis ise bu sorunun adil bir şekilde çözülmesine yönelik çabalarda GKRY ile gösterilen dayanışma ve Rum tezlerine sürekli ve kesin destek için Fransa'ya bir kez daha minnettarlığını dile getirmiştir (France, 'a valuable friend of Cyprus', 2023).

Öte yandan AB Dışişleri Konseyinin Temmuz ayındaki toplantısında AB-Türkiye ilişkileri, Kıbrıs sorunu bağlamında tartışılmıştır. Toplantı öncesinde açıklama yapan bir AB yetkilisi, Türkiye'nin Kıbrıs sorununa yaklaşımının ilişkilerdeki

temel anlaşmazlık konusu olduğunu söylemiştir. Kıbrıs'ın bu sebeple Dışişleri Konseyinin gündeminde olacağını ve en son Avrupa Konseyi kararlarının da sonraki adımlara rehberlik edeceğini bildirmiştir (Turkey's stance on Cyprus, 2023).

Görünen o ki AB liderleri, Türkiye'nin Kıbrıs sorununa yaklaşımını, doğrudan AB-Türkiye ilişkilerinin geleceği ile ilişkilendirmiştir. AB'nin Türkiye ile ilişkilerinde belirlediği bu tutum ise GKRY'ye bir fırsat sunmuştur. Nitekim Rum yönetimi, AB üyelik sürecini Türkiye için bir teşvik olarak kullanmayı tasarlamıştır. Böylece müzakereleri yeniden başlatmayı amaçlamıştır. Bu amaçla Kıbrıs sorununa AB'nin özel bir elçi ataması için kulis yapmaya başlamıştır. Yeniden birleşmiş bir Kıbrıs sayesinde Türkiye'nin elde edeceği kazanımları vurgulamak amacıyla Ankara ile konuşmak, bu özel elçi için öngörülen görevlerden biri olacaktır. Ayrıca bu elçinin, Avrupa Konseyinde AB liderlerine rapor vermesi ve çözüm sürecinde başı çeken BM ve Kıbrıs'taki garantör devletlerle irtibat hâlinde olması da öngörülmektedir. Ancak yine de AB'nin BM düzeyindeki bu tür çözüm müzakerelerinde nasıl bir görev üstleneceği belirsizliğini korumaktadır (Cyprus ready, 2023).

Bu arada Türkiye-AB ilişkilerinin seyrini, Yunanistan Başbakanı Kiriakos Miçotakis ile beraber yorumlayan Hristodulidis, ortaya çıkan yakınlaşmanın koşulsuz değil kademeli olması gerektiğini belirtmiştir. İkili, Türkiye-AB ilişkilerinin yeniden başlatılması hedefini memnuniyetle karşıladıklarını, yine de bunun “kademeli” ve gerekirse “tersine çevrilebilir” olması gerektiğini bildirmiştir (Greece and Cyprus welcome EU bid, 2023).

Bununla beraber Hristodulidis, BM Genel Kurulu ve Avrupa Konseyi toplantılarını işaret ederek Eylül ve Ekim aylarının Kıbrıs sorunu bakımından büyük önem taşıyacağını belirtmiştir. Zira bu süreçte, söz konusu toplantıların yanı sıra diğer toplantıların da gündemini ciddî ölçüde Kıbrıs sorununun işgal edeceğini öngörmüştür (Mitsotakis-Christodoulides stress, 2023). Nitekim Hristodulidis, BM Genel Kurulunun 78'inci oturumu için gittiği New York'ta, AB Konseyi Başkanı Michel ve Avrupa Komisyonu Başkanı von der Leyen ile bu bağlamda görüşmüştür. Böylelikle Avrupalı liderlerin, BM Genel Sekreteri Antonio Guterres

ile bağlantı kurarak Kıbrıs sorununda GKRY'ye yardımcı olmalarını ummuştur (Changing Cyprus reunification, 2023).

Hristodulidis'in New York'ta AB liderleriyle yaptığı görüşmelerde, müzakerelerin BM aracılığıyla yeniden başlatılması çabalarına AB'nin nasıl katkı sağlayabileceği tartışılmıştır (Focus on Cyprob, 2023). Avrupa Komisyonu Başkanı von der Leyen, sürecin tüm aşamalarının desteklenmesinde etkin bir rol oynamaya hazır olduklarını bildirmiştir. Ayrıca Avrupa Komisyonunun Fransa ve Almanya ile eşgüdümlü çalıştığını da belirterek Türkiye'nin Türk-Yunan ilişkilerini Kıbrıs sorunundan ayırma hedefinin AB tarafından kabul edilmeyeceğini vurgulamıştır (Brussels ready to act, 2023).

AP Başkanı Roberta Metsola ise Rumlardan tarafından "Kıbrıs Cumhuriyeti"nin kuruluş yıl dönümü olarak belirlenen 1 Ekim'de, GKRY'ye resmî bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Buradaki kutlamalara katılan Metsola, geçit töreninde Hristodulidis'e eşlik etmiş ve bu davranışının dünyaya güçlü mesajlar gönderdiğini söylemiştir. Ardından yapılan toplantıda Kıbrıs sorunundaki sıkıntı ve zorluklara rağmen çabaların süreceğini belirtmiştir. Bu bağlamda müzakerelerin yeniden başlatılması ve Kıbrıs sorununa çözüm bulunması için AB'nin sunduğu önemli araçları kullanmak da dâhil olmak üzere mümkün olan her şeyi yapacaklarını bildirmiştir. Nitekim Kıbrıs sorununun Avrupa'nın sorunu olduğunu öne süren Metsola, Ada bölünmüş hâldeyken AB'nin hiçbir zaman tamamlanmayacağını da sözlerine eklemiştir. Kıbrıs'ta uygulanabilecek tek çözümün BM himayesinde ve Avrupa değerleri temelinde, iki toplumlu, iki bölgeci bir federasyona dayanan egemen bir Avrupa devleti olduğunu iddia eden Metsola, AP'nin de GKRY'yi desteklemek için mümkün olan her şeyi yapacağını özellikle vurgulamıştır (The Cyprus problem, 2023).

Metsola, GKRY'yi ziyareti sırasında ayrıca "Temsilciler Meclisi" Başkanı Annita Demetriou ile bir araya gelmiştir. Demetriou, "Kıbrıs'ın Bağımsızlık Günü" vesilesiyle AP Başkanı'nın GKRY'yi ziyaret etmesini, AP'den gönderilen güçlü bir mesaj olarak telakki etmiştir. Nitekim bugün, her zamankinden daha fazla "Avrupa Parlamentosu ve AB Kıbrıs'tır ve Kıbrıs da AB'dir" diyerek Avrupa'nın desteğini ummuştur. Bu bakımdan Metsola'nın Ada'daki varlığının, GKRY'nin birleşik bir

Kıbrıs mücadelesine büyük bir siyasî destek niteliğinde olduğunu vurgulamıştır. AP Başkanı Metsola ise parlamento başkanlığına seçildiği zaman verdiği taahhüdü bir kere daha hatırlatarak Kıbrıs bölünmüş olduğu sürece AB'nin de tam anlamıyla bir birlik teşkil edemeyeceğini bildirmiştir. Bu anlayışla hareket ettiklerini dile getiren Metsola, BM himayesinde herkesi masaya getirecek bir AB elçisinin göreve başlama ihtimalinden de bahsetmiştir ('More Europe' is answer, 2023).

Bu gelişmeler arasında AB Konseyi, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki sondaj faaliyetleri sebebiyle 2019'da uygulamaya başladığı kısıtlayıcı tedbirleri bir yıl daha yenilemiştir. Buna göre söz konusu tedbirler, 30 Kasım 2024'e dek uygulanacaktır (EU sanctions, 2023).

Son olarak Avrupa Komisyonunun yayımladığı ülke raporunda⁸ Türkiye, BM Güvenlik Konseyi kararları doğrultusunda, Kıbrıs sorununa ilişkin BM öncülüğünde çözüm müzakerelerine devam etmeye çağırılmıştır. Ayrıca Kıbrıs sorununun BM çerçevesinde adil, kapsamlı ve sürdürülebilir bir çözüme yönelik müzakerelere Türkiye'nin de etkin bir biçimde destek vermesi beklenmiştir. Bu müzakerelerin, ilgili BM Güvenlik Konseyi kararlarına uygun olarak ve AB'nin dayandığı ilkeler ve AB müktesebatı doğrultusunda olması şart koşulmuştur (European Commission, 2023, 79). Raporda Kıbrıs sorununun Rum tezlerine göre değerlendirildiğini öne süren KKTC Cumhurbaşkanı Tatar'a göre AB de dâhil olmak üzere sürekli başarısızlığa uğrayan ve tükenen süreçlerde ısrar eden diğer aktörler, yalnızca statükoyu korumaya hizmet etmektedir. Bu bakımdan Tatar, AB'nin mevcut tutumuyla çözümün değil, sorununun bir parçası olduğunu ve dolayısıyla Kıbrıs sorununa ilişkin olası bir süreçte herhangi bir rol almasının söz konusu olmadığını bildirmiştir ('EU is part of the Cyprus problem', 2023).

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti ve KKTC, Rumların uzlaşmaz tutumu sebebiyle müzakerelerin artık bir sürüncemeye dönüştüğüne kanaat getirerek 2017'den itibaren Kıbrıs'ta iki devletli çözümü savunmaya başlamıştır. Ancak Yunanistan ve

⁸ Aday ülkelerin Kopenhag kriterlerine uyum hususunda yeterli ve yetersiz yönlerinin yıllık olarak değerlendirildiği bu raporlar, 2016'ya kadar "ilerleme raporu" adıyla yayımlanmıştır.

GKRY, müzakerelerin Crans-Montana’da “kaldığı” yerden devam etmesi için ısrar ederek federasyon modelinde diretmektedir. Bu amaçla AB’nin müzakerelere dâhil edilme çabası, hukuken tanınmayan KKTC ile AB üyesi GKRY arasındaki güç eşitsizliğini artırmaya yöneliktir.

GKRY Lideri Hristodulidis, bir bakıma lider diplomasisi yöntemiyle AB liderlerinin ilgisini, müzakerelerin Crans-Montana’da kesildiği yerden devam ettirilmesi hususuna celbetmiştir. Yunanistan, Kıbrıs sorununda zaten Rum Yönetimi’nin hâmisî olarak davranmaktadır. Bunun yanı sıra Hristodulidis’in, AB’deki en yakın ortaklarının Fransa Cumhurbaşkanı Macron ve Almanya Şansöyesi Scholz olduğu anlaşılmaktadır. Zira her ikisi de Hristodulidis’in önerisini destekleyerek AB’nin yasama ve yürütme organlarının gündemini bu doğrultuda etkilemiştir. Nitekim bu bağlamda, AB’nin müzakereler için özel bir elçi atmasına ilişkin fikir, zamanla olgunlaştırılmıştır.

Özellikle AP Başkanı Metsola’nın söylemleri, Kıbrıs sorununun AB’nin bir iç meselesi olarak telakki edildiğini göstermektedir. Bu bakımdan Ada’daki statükonun, AB’nin “toprak bütünlüğüne” ve “egemenliğine” yönelik bir tehdit olarak kabul edilmesi amaçlanmıştır. Böylece AB, Kıbrıs müzakerelerine doğrudan katılabilmek için aslında “meşru” bir gerekçe yaratmaktadır. Hâlbuki Kıbrıs’ın Türk ve Rum kesimlerinde 2004’te yapılan halk oylamasındaki sonuçlara rağmen yalnızca Rum kesimini Birliğe katarak bu statükoyu pekiştiren de yine AB olmuştur. Öte yandan KKTC’yi ve Türkiye’nin Kıbrıs’taki mevcudiyetini AB nazarında güvenlikleştirme çabaları, Hristodulidis tarafından BM katında da sarf edilmiştir. Hatta BM Genel Sekreteri Guterres’in de aslında bir Avrupalı olduğunu Hristodulidis’in özellikle vurgulaması, AB’nin uyguladığı çifte standardın devam ettirilmesine yönelik belirgin bir hevestir.

Türkiye ve KKTC, Crans-Montana’da kesilen müzakerelerin ardından Kıbrıs sorununa yönelik müştereken belirledikleri tutumdan ödün vermemiştir. Bu sebeple Hristodulidis’in de AB’yi Kıbrıs sorununa doğrudan karıştırma çabalarını artırdığı görülmektedir. Nitekim Rum lider, müzakerelerin sürdürülmesine yönelik girişimlerde görev alması tasarlanan bir AB özel elçisinin atanmasını AP’de talep etmiştir. Nihayet Hristodulidis’in sarf ettiği çaba, somut bir karşılık bulmuştur.

Avrupa Konseyi, Haziran'daki zirvenin ardından yayımladığı sonuç bildirisinde AB'nin dayandığı ilkeler ve müktesebatı öne sürerek bu bağlamda Kıbrıs sorununun çözüm sürecinin her aşamasında etkin bir görev üstlenmeye hazır olduğunu bildirmiştir.

Ayrıca AB, Türkiye ile ilişkilerinin geleceğini doğrudan Kıbrıs sorununa bağlamaktadır. Avrupa Komisyonunun yayımladığı "Türkiye 2023 Raporu", içeriği itibarıyla bu yaklaşımın en belirgin göstergesidir. AB, Kıbrıs sorununu Türkiye ile ilişkilerinde adeta bir şantaj unsuruna çevirerek aslında GKRY'ye eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Zira Kıbrıs sorununun, AB'nin toprak bütünlüğü ve egemenliğine düşürülmüş bir gölge olduğu iddia edilmektedir. Nitekim Rum Yönetimi de Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecini kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirmektedir. Hâlbuki GKRY, zaten uluslararası antlaşmalara ve AB'nin kendi iç hukukuna aykırı bir biçimde Birliğe alındığından mezkûr iddia hukukî temellere isnat ettirilemez.

Sonuç olarak Hristodulidis'in önerisi, AB'nin Kıbrıs sorununu güvenlikleştirerek bir iç mesele hâline getirme çabasına dayanak olmuştur. Böylece AB, "meşru" bir gerekçe yaratarak Kıbrıs sorununa bir özel elçi atamayı tasarlamaktadır. Nihâî hedef ise Ada'yı bir bütün olarak Avrupa devleti hâline getirmektir.

Kaynakça

I. Arşiv

- European Commission. (2023). *Türkiye 2023 Report*. [SWD (2023) 696 final]. Erişim adresi: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/>
- European Council. (2023). *European Council meeting (29 and 30 June 2023) conclusions*. (EUCO 7/23). Erişim adresi: <https://www.consilium.europa.eu/>
- Türk Tarih Kurumu. (t.y.). Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923). Erişim adresi: <https://ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf>
- United Nations. (1960). Treaty of Guarantee. Erişim adresi: <http://ua.mfa.gov.tr>

II. Kitaplar ve Makaleler

- Çakmak, Z. (2008). Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk Göçü (1878-1938). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), 201-223.
- Çaycı, S. (2016). Kıbrıs Uyuşmazlığının Niteliği ve Çözümünde Uygulanacak Hukuk. D. T. Çelik (Yay. haz.), *Uluslararası boyutlarıyla Kıbrıs meselesi ve geleceği uluslararası sempozyumu bildiriler 11-13 Aralık 2014* (ss. 435-446) içinde. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Denktaş, R. (1996). *Rauf Denktaş'ın hatıraları: 1964-74* (Cilt 5). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Dumlu, H. (2023). *Kıbrıs Davası için kamu diplomasisi* (Yüksek Lisans Tezi, Millî Savunma Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Fırat, M. (2002a). 1945-1960 Yunanistan'la İlişkiler. B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar* (6. bs., Cilt 1, ss. 576-614) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fırat, M. (2002b). "1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler". B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar* (6. bs., Cilt 1, ss. 716-768) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keser, U. (2006). 2004 Referandum Döneminde Kıbrıs ve Yaşanan Gelişmeler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(13), 173-188.
- Keser, U. (2007). *Kıbrıs'ta yeraltı faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1950-1963)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kuran, E. (1964). Kıbrıs İdaresinin İngiltere'ye Terki. *Kıbrıs ve Türkler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Mavroyiannis, A. (1990). Kıbrıs Sorununun Türk-Yunan İlişkilerine Etkisi. S. Vaner (Ed.), *Türk-Yunan uyuşmazlığı* (ss. 127-151) içinde. İstanbul: Metis Yayınları.
- Oberling, P. (1990). Kıbrıs Faciası. (F. Armaoğlu, Çev.), *Belleten*. 54(210), 825-861.
- Özgöker, U., Karademir, M., Batı, G. F. (2020). Akdeniz'in Mavi Amiral Gemisi Kıbrıs ve Mavi İnci'de Enerji. F. Ç. Orhun (Ed.), *Osmanlıdan günümüze Kıbrıs: dün, bugün, yarın* (ss. 621-630) içinde. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Savrun, E. (2021). *Kıbrıs politikaları: 1960 ve 1974 yılları arasında Türkiye ve İngiltere'nin karşılaştırmalı Kıbrıs politikaları*. (3. bs.) Ankara: Net Kitaplık Yayıncılık.

III. İnternet Kaynakları

- Altuğ, B. (2017, 10 Temmuz). İsviçre'deki Kıbrıs Konferansı neden başarısız oldu?. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/>
- Brussels ready to act on Cyprus talks push. (2023, September 19). *Financial Mirror*. Erişim adresi: <https://www.financialmirror.com/>
- Changing Cyprus reunification 'out of the question'. (2023, September 15). *Financial Mirror*. Erişim adresi: <https://www.financialmirror.com/>
- Cyprus calls for EU support against Erdoğan. (2023, June 13). *EUobserver*. Erişim adresi: <https://euobserver.com/>
- Cyprus ready to trade Turkey's EU accession process in favour of settlement talks. (2023, July 20). *Euractiv*. Erişim adresi: <https://www.euractiv.com/>
- EU sanctions over Turkish drilling in Cypriot EEZ extended. (2023, November 10). *Financial Mirror*. Erişim adresi: <https://www.financialmirror.com/>
- EU sees window of opportunity for Cyprus. (2023, March 23). *Financial Mirror*. Erişim adresi: <https://www.financialmirror.com/>
- Focus on Cyprob in New York, UNSG-Erdogan meeting deemed 'pivotal'. (2023, September 19). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>
- Fourteen candidates join race for Cyprus presidency in Feb. Vote. (2023, January 5). *Reuters*. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/>
- France, 'a valuable friend of Cyprus', President Christodoulides says. (2023, July 14). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>
- Germany trip gives chance for EU Cyprus talks role. (2023, May 24). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>
- Greece and Cyprus welcome EU bid to re-engage with Turkey, but urge caution. (2023, July 31). *Reuters*. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/>
- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2017, 7 Temmuz). Crans-Montana'da gerçekleşen Kıbrıs görüşmeleri hk. Erişim adresi: <https://mfa.gov.ct.tr/tr/crans-montanada-gerceklesen-kibris-gorusmeleri-hk/>
- Macron invites Christodoulides to Paris to discuss EU role in Cyprob talks. (2023, March 14). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>
- Mitsotakis-Christodoulides stress need to restart Cyprus talks. (2023, September 4). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>
- President urges UN chief to appoint special envoy to Cyprus. (2023, July 8). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>
- Republic of Cyprus Ministry of the Interior. (t.y.). Presidential runoff elections 2023. Erişim adresi: https://live.elections.moi.gov.cy/english/presidential__epanaliptiki_eklogi_elections_2023/Islandwide
- The Cyprus problem is a European problem: Metsola. (2023, October 1). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>
- Turkey's stance on Cyprus an EU obstacle. (2023, July 19). *Financial Mirror*. Erişim adresi: <https://www.financialmirror.com/>
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). Kıbrıs meselesinin tarihçesi, BM müzakerelerinin başlangıcı. Erişim adresi: https://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa
- 'EU is part of the Cyprus problem'. (2023, November 10). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>
- 'More Europe' is answer to Cyprus' problems. (2023, October 1). *Cyprus Mail*. Erişim adresi: <https://cyprus-mail.com/>

Margin of Appreciation Doctrine in ECtHR's Treatment of Transsexual Rights with Insights into the Influential Role of the EU

Haluk BALLI¹

Abstract Margin of appreciation doctrine is a legal tool frequently used by the ECtHR in cases dealing with certain human rights the definitions and boundaries of which are open to interpretation. It refers to the flexibility afforded to the Contracting States in fulfilling their responsibilities emanating from the Convention. This way, in cases where there is not a consensus across the Contracting States over a specific issue, national laws function as the ultimate point of reference. One of the areas where the margin of appreciation doctrine is used is cases about human rights violations against transsexuals stemming from state refusal to recognize reassigned sex. Generally, transsexuals taking their states to the Court for violating their basic human rights did not get any substantial result because, until 2002, the Court used the doctrine in favor of the Contracting States and most cases were decided in favor of them due to the lack of a consensus and a set of common practices among member states. In 2002, the Court changed its tendency in favor of the applicants by deciding that The United Kingdom violated Articles 8 and 12 of the Convention in *Christine Goodwin v. The United Kingdom*. This change in the approach of the Court came about as a result of a trend initiated by the European Union regarding the human rights of transsexuals. In 1989, the European Union published a resolution where it called on its member states to legally guarantee basic rights of transsexuals and called on the Council of Europe to issue a similar report. While this whole set of processes has had positive results for the protection of human rights of transsexuals, issues of whether human rights of transsexuals are properly defined and protected and how the position of the Court as a supranational judicial body is affected by the doctrine still call for more discussion as margin of appreciation doctrine creates a hierarchy of rights by putting certain human rights above others as deemed fit by the norms of the society.

Keywords: *ECHR, European Union, margin of appreciation, human rights, transsexual rights*

¹ Research Assistant, İstanbul Beykent University, Department of English Language and Literature, ORCID: 0000-0001-5715-8376, e-mail: haluk.balli@outlook.com

Özet Takdir marjı doktrini, tanımları ve sınırları yoruma açık olan çeşitli insan haklarıyla ilgili davalarda AİHM tarafından sıklıkla kullanılan hukuki bir araçtır ve taraf devletlerin AİHS'den doğan sorumluluklarını yerine getirirken bu devletlere tanınan esnekliği ifade eder. Doktrinin uygulanması sonucunda, taraf devletler arasında görüş birliği olmadığı durumlarda, ulusal yasalar nihai referans noktası olarak kabul edilir. Takdir marjı doktrininin kullanıldığı alanlardan biri de transseksüellerin yeniden belirlenen cinsiyetlerinin taraf devletler tarafından tanınmaması durumlarının ele alındığı davalardır. Çoğunlukla, temel insan haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle vatandaşı olduğu ülkeye AİHM'de dava açan transseksüeller önemli bir sonuç elde edememişlerdir çünkü 2002 yılına kadar AİHM takdir marjı doktrinini taraf devletler lehine kullanmış ve üye devletler arasında bir uzlaşma ve ortak bir dizi uygulama olmaması nedeniyle çoğu davada taraf devletler lehine karar verilmiştir. Ancak 2002 yılında *Christine Goodwin v. Birleşik Krallık* davasında Birleşik Krallık'ın AİHS'nin 8. ve 12. maddelerini ihlal ettiğine karar vererek genel tutumunu hak ihlallerine maruz kalan bireyler lehine değiştirmiştir. AİHM'nin yaklaşımındaki bu değişiklik, transseksüellerin insan haklarına ilişkin olarak Avrupa Birliği tarafından başlatılan bir trend sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1989 yılında Avrupa Birliği, üye devletleri transseksüellerin temel haklarını yasal olarak güvence altına almaya çağıran bir karar yayımlamış ve Avrupa Konseyi'ni de benzer bir rapor yayımlamaya davet etmiştir. Tüm bu süreçler transseksüellerin insan haklarının korunması için olumlu sonuçlar doğurmuş olsa da takdir marjı doktrini toplum normları ile paralel bir şekilde çeşitli insan haklarını diğerlerinden üstün tutarak bir haklar hiyerarşisi yarattığı için transseksüellerin insan haklarının doğru bir şekilde tanımlanıp korunup korunmadığı ve AİHM'nin uluslararası bir yargı organı olarak doktrinden nasıl etkilendiği konuları hala tartışmaya açık konular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *AIHS, Avrupa Birliği, takdir marjı, insan hakları, transseksüel hakları*

Introduction

Historically, a number of conventions and documents have aimed at setting a cross-border standard for human rights, one of them being the ECHR.² Not all the rights laid out in The Convention are absolute, though. On the contrary; certain rights are conditional, may conflict with the national laws of the Contracting States, and individuals may ultimately be deprived of these rights by states.

Generally, the ECtHR³ does not make formal differentiations among rights. It is yet possible to say that certain rights take precedence over others in certain situations. Absolute rights, for example, allow for no discretion because varying applications of these rights would render them no longer absolute (Greer, 2000, pp. 25-33). They are “subject to no exception in any circumstance whatever” (Greer, 2015, 108). Rights deemed fundamental and stated in Articles 2-4 of the Convention such as right to life, freedom from torture, freedom from slavery are examples of absolute rights. On the other hand, certain other rights are not *as absolute*. Protection of these rights may end up remaining at the discretion of the Contracting States. For example, each one of the rights secured in Articles 8-11 is “subject to restriction” for “legitimate purposes” (Greer, 2006, pp. 257-258) and national laws of the Contracting States are taken into account by the Court when determining whether any of said rights has been violated by states.

National laws are rendered determinant through margin of appreciation doctrine. As per the doctrine, the Court refrains from making its own judgment and practically leaves it to laws of states in ‘sensitive’ cases regarding which there is not enough common ground in the laws and applications of the Contracting States, a situation which by nature is not quite compatible with the supranational texture of the Court and throws into question how much power it has over the Contracting States.

² The ECHR will henceforth be referred to as the Convention. The full text is available at: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

³ The ECtHR will henceforth be referred to as the Court.

One of the areas for which margin of appreciation doctrine is frequently employed is cases about the human rights violations against transsexuals. Until 2000s, the overall tendency of the Court in these cases was not to interfere with the internal affairs of the Contracting States and subsequently deliver judgments in favor of them. From 2000s onwards, the Court has taken a different stand as a result of the trend initiated by an EU resolution published in 1989.

This study will first introduce margin of appreciation doctrine on general terms and will look into its application in cases covered in the study which deal with human rights violations against transsexuals stemming from state refusal to recognize reassigned sex; then briefly explain the international trend that changed the approach of the Court; and finally deliver a critical review of the doctrine and its application.

1. Margin of Appreciation Doctrine in the Context of the ECtHR

Margin of appreciation can be defined as “the room for manoeuvre” granted to the Contracting States in terms of fulfilling their responsibilities arising from the Convention (Greer, 2000, p. 5) and it has been formed through the case law of the Court (Doğru, 2018, p. 9). Accordingly, the Court takes the national law as the point of reference when deciding whether the state in question has violated human rights of individuals.

The doctrine first came to the fore in 1958 in *Greece v. the United Kingdom*⁴ brought to the Court when the United Kingdom declared a state of emergency in Cyprus. European Commission of Human Rights ruled, on the basis of Article 15 of the Convention, that the respondent state “should be able to exercise a certain measure of discretion” (The Council of Europe, 1960, p. 174). According to the first paragraph of the Article,

In time of war or other public emergency threatening the life of the nation any High Contracting Party may take measures derogating from its obligations under this Convention to the extent strictly required by the exigencies of the situation,

⁴ *Greece v. the United Kingdom*, Application No 176/56, Judgment of 26 September 1958.

provided that such measures are not inconsistent with its other obligations under international law.

On July 1, 1961, European Commission for Human Rights once again referred to the doctrine implicitly in *Lawless v. Ireland*⁵ brought to the Court with the allegation by a former IRA member, Gerard Richards, that Ireland violated Articles 5-7 of the Convention. The Court found Ireland's precautions against the IRA justified within the scope of national security and ruled in favor of the respondent state on the basis of Article 15 of the Convention (The Council of Europe, 1960, p. 318).

Though the early uses of the doctrine were mostly in cases related to national security, later on it also started to be used in cases related to certain other Articles of the Convention. In 1968, for example, the doctrine was explicitly used in *Case Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium v. Belgium (Merits)*⁶ which dealt with the alleged violations of Article 8 and Article 14 of the Convention. As stated by the Court,

Article 14 (art. 14) "is of particular importance in relation to those clauses" which "do not precisely define the rights" which they enshrine, but "leave States a certain margin of appreciation with regard to the fulfilment of their obligation", "authorise restrictions on, or exceptions to the rights guaranteed" or "up to a point leave it to the States to choose the appropriate means to guarantee a right." (para. 4)

This statement demonstrates that the main function of the doctrine is to "determine which matters properly require a uniform international human rights standard and which allow legitimate variations from state to state" (Legg, 2012, p. 17) because the cultural, economic and juridical differences of the Contracting States make it difficult for the Convention to have a determining impact on national laws, hence the need to reach a common ground between the human rights practices of the Contracting States and the application of the Convention (Bakircioglu, 2007, p. 717). Moreover; the principle of subsidiarity, "respect for pluralism and State sovereignty," and the inability of the Court to reach definitive judgments in certain sensitive issues have become significant factors leading to the emergence of the

⁵ *Lawless v. Ireland*, Application No 332/57, Judgment of 1 July 1961.

⁶ *Case Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium v. Belgium (Merits)*, Application No 474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, Judgment of 23 July 1968.

doctrine (Spielmann, 2012, p. 384). The courts stresses that the mechanism of human rights protection requires the national authorities to “have a primary duty to protect human rights under the Convention” (Lemmens, 2018, p. 85). Consequently, the Court has had to rely on the “good faith” and “continuing cooperation” of the Contracting States in order for the Convention Articles to be properly applied (Macdonald, Matscher, & Petzold, 1993, p. 123).

There are two main principles when determining whether and to what extent a respondent state should be allowed margin of appreciation. The first one of these is proportionality, looking at how proportionate state interference is in situations where individual and public interests clash. The second one is whether there is a consensus among the Contracting States on the issue in question in terms of laws and applications. If there is not enough legal or practical commonality in the majority of the Contracting States, and the Court rules that the state interference does not exist or is proportional; the respondent state is allowed a wide margin of appreciation, and the national law becomes the primary criterion when determining whether there has been a violation of a right.

2. Margin of Appreciation in Human Rights Violations against Transsexuals

This study covers ten cases that appeared before the Court between 1986 and 2014 all of which are about the Contracting States not properly recognizing the reassigned sex of their citizens. The first among these is *Rees v. the United Kingdom*⁷ that came before the Court in 1986. Even though the applicant regarded himself as a man and was socially accepted as such, his birth certificate indicated that he was a woman. The applicant demanded that an amendment be made in his birth certificate and this amendment be kept secret in order for him not to have difficulties in his daily life. Yet, this request of his was denied since it would require fundamental changes in the structure of government offices (para. 43). Moreover, it was not possible, according to the English law, for a person to marry a woman if their birth certificate is that of a woman (para. 48). Ultimately the applicant argued

⁷ *Rees v. the United Kingdom*, Application No 9532/81, Judgment of 17 October 1986.

that the fact that his birth certificate was not amended violated Article 8 of the Convention and the fact that he could not marry a woman violated Article 12 of the Convention.

The Court argued, on the other hand, that the state's refusal to amend his birth certificate or give him a new one could not be regarded as state interference and that the applicant's request would not constitute a positive obligation on the state given the interests of the public (paras. 35, 44). So, the Court did not need to analyze whether the state interference was proportionate. As for consensus on the issue, the Court stated that,

It would therefore be true to say that there is at present little common ground between the Contracting States in this area and that, generally speaking, the law appears to be in a transitional stage. Accordingly, this is an area in which the Contracting Parties enjoy a wide margin of appreciation. (para. 37)

The Court allowed a wide margin of appreciation to the United Kingdom since there was no state interference, and a consensus was yet to be reached among the Contracting States on the issue. As a result, the Court ruled that neither Article 8 nor Article 12 of the Convention was violated.

A similar case that came before the Court in 1990 is *Cossey v. the United Kingdom*.⁸ This case is almost identical to *Rees*.⁹ The applicant had to constantly disclose private and sensitive information about the sex reassignment process he had been through in his daily life due to the necessary amendments not being made on his birth certificate as well as the fact that this situation prevented him from marrying his partner. So, similarly, he argued for the violations of Article 8 and Article 12 of the Convention.

As in *Rees*, the Court stated that the state's refusal to amend his birth certificate or give him a new one could not be seen as interference, that the applicant's request would not constitute a positive obligation on the state (para. 38), and the United Kingdom was to be allowed a wide margin of appreciation on this matter since there

⁸ *Cossey v. the United Kingdom*, Application No 10843/84, Judgment of 27 September 1990.

⁹ The only difference is that the applicant did not have a partner in *Rees* while in *Cossey* the applicant had a partner he was planning to marry. See *Cossey v. the United Kingdom*, para. 32.

was no consensus among the Contracting States (para. 40). That is why the Court ruled that there was no violation of Article 8 or 12 of the Convention.

Until *Christine Goodwin v. the United Kingdom* in 2002,¹⁰ the Court treated cases of this kind similarly. Both *X, Y, and Z v. the United Kingdom*¹¹ and *Sheffield and Horsham v. the United Kingdom*¹² were brought to the Court for human rights violations stemming from the state's refusal to amend the birth certificates of transsexuals, and both cases were ruled in favor of the respondent states with references to *Rees* and *Cossey* (*X, Y and Z v. the United Kingdom*, para. 44; *Sheffield and Horsham v. the United Kingdom*, para. 52). The only case where the Court ruled in favor of the applicant until *Christine Goodwin v. the United Kingdom* is *B. v. France*.¹³ The Court separated this case from *Rees* and *Cossey* and ruled that the state violated Article 8 of the Convention by not allowing the applicant to change her forename and civil status since she had her sex reassignment surgery abroad (para. 63).

Christine Goodwin v. the United Kingdom in 2002 deeply changed the case law applied to cases that dealt with human rights violations stemming from states' refusal to recognize reassigned sexes of transsexuals. The applicant, who was fired due to her sex reassignment, still appeared as a man in her birth record and, for that reason, could not marry a man or could not get her things done in government offices for the fear of being embarrassed.

Surprisingly, even though in previous similar cases the Court emphasized that there was no consensus among the Contracting States on this matter and states' refusal to amend birth certificates was not regarded as interference, it did not allow the United Kingdom any margin of appreciation this time. A few of the important statements by The Court in this case are,

The Court accordingly attaches less importance to the lack of evidence of a common European approach to the resolution of the legal and practical problems posed, than to the clear and uncontested evidence of a continuing international trend in favour not only of

¹⁰ *Christine Goodwin v. the United Kingdom*, Application No 28957/95, Judgment of 11 July 2002.

¹¹ *X, Y and Z v. the United Kingdom*, Application No 21830/93, Judgment of 22 April 1997.

¹² *Sheffield and Horsham v. the United Kingdom*, Application No 31–32/1997/815–816/1018–1019, Judgment of 30 July 1998.

¹³ *B. v. France*, Application No 13343/87, Judgment of 25 March 1992.

increased social acceptance of transsexuals but of legal recognition of the new sexual identity of post-operative transsexuals. (para. 85)

In the twenty first century the right of transsexuals to personal development and to physical and moral security in the full sense enjoyed by others in society cannot be regarded as a matter of controversy requiring the lapse of time to cast clearer light on the issues involved. (para. 90)

... the Court finds that the respondent Government can no longer claim that the matter falls within their margin of appreciation, save as regards the appropriate means of achieving recognition of the right protected under the Convention. Since there are no significant factors of public interest to weigh against the interest of this individual applicant in obtaining legal recognition of her sex reassignment, it reaches the conclusion that the fair balance that is inherent in the Convention now tilts decisively in favour of the applicant. (para. 93)

These statements by the Court in *Christine Goodwin v. the United Kingdom* became the reference point in similar cases that were brought to the Court later on.¹⁴ The Court ruled, referring to *Christine Goodwin v. the United Kingdom*, that there was a violation of Article 8 of the Convention in *Grant v. the United Kingdom*¹⁵ where the applicant was denied retirement pension in accordance with her reassigned sex and in *L. v. Lithuania*¹⁶ where the applicant was having a number of troubles in his daily life since his ‘personal code’ was not changed. The Court, however, ruled in favor of the respondent state in *Hämäläinen v. Finland*¹⁷ where the recognition of the reassigned sex of the applicant was conditional on her current marriage being nullified, stating that the legalization of same-sex marriages was an issue that should be left to the national laws of the Contracting States (para. 49).

3. The “Trend” and the EU’s Influence in its Making

On a side note, what the Court referred to as “continuing international trend” in *Christine Goodwin* should be dwelled on briefly and the role of the EU should be mentioned. Even though there was no consensus regarding various aspects of the issue, what was so crucial as to change the tendency of the Court was that the issue of legal recognition of transsexuals was getting more visibility across the

¹⁴ Very similar to *Christine Goodwin* and heard by the same judges on the same day, *I. v. the United Kingdom* (Application No 25680/94, Judgment of 11 July 2002) resulted in the same judgment as that of *Christine Goodwin*, with the Court ruling in favor of the applicant.

¹⁵ *Grant v. the United Kingdom*, Application No 32570/03, Judgment of 23 May 2006.

¹⁶ *L. v. Lithuania*, Application No 27527/03, Judgment of 11 September 2007.

¹⁷ *Hämäläinen v. Finland*, Application No 37359/09, Judgment of 16 July 2014.

Contracting States, and the course of international trend changing in favor of transsexuals rights had been signaled already in *Sheffield and Horsham v. the United Kingdom* heard in the Court in 1998 (Smith, 2003, p. 661).

In the making of this trend, the EU was quite influential. Obviously, the EU and the ECtHR do not share an organic bond in that they are fundamentally distinct entities and act independently from each other. The ECtHR is responsible for enforcing norms and laws introduced by the Council of Europe in ECHR, and the EU does not enjoy any authority over the operations of the ECtHR. Yet, at the same time, the two entities affect and are affected by each other in order to render the judicial practices over Europe unified. So, they can actually be thought of as a single entity with distinct judiciary mechanism. To exemplify, the ECHR has indirectly and unofficially affected the EU law as per the interaction of the two entities, and the Court of Justice acknowledged the ECHR's impact on the EU law before the process of accession of the EU to the ECHR even began. It was quite a standard practice for the Court of Justice to refer to the ECHR when deciding its cases (Eckes, 2013: pp. 256-257).

The milestone in this sense was the publication of the 1989 Resolution¹⁸ by the European Parliament. Among many other things, the resolution called on the member states of the EU to create legal ground to ease the processes transsexual individuals go through, to include medical costs of transition periods in health care coverages, and to adapt the governmental systems in such a way as to make it possible to amend the identity cards of transsexuals.

At least as much important in the resolution was that it also called on the Council of Europe to come up with a Convention towards the protection of the rights of transsexuals. In the same year, the Council of Europe published a recommendation titled "Condition of Transsexuals" where it called on its members to accordingly change their legislations.¹⁹ This not only shows how the Council of Europe and the

¹⁸ Official Journal of the European Communities No C 256/33-37 of 9.10.1989.

¹⁹ Parliamentary Assembly, Recommendation 1117 (1989).

European Union are mutually influenced by each other, but also shows the efforts to harmonize the European law.

The publication of the resolution paved the way for the European countries to set up the judicial frameworks covering the rights of transsexuals. For example, during 1990-2000 period, right after the publication of the resolution, most Council of Europe states made necessary changes that allow a transsexual's new sex to be reflected in their birth certificate. Only four Council of Europe member states were left by 2002 that did not allow such changes to be made to birth certificates, one of them being the United Kingdom, as stated in *Christine Goodwin v. the United Kingdom* (para 55). Further and more extensive legislative measures were taken by member states after *Christine Goodwin v. the United Kingdom* case, but the resolution was instrumental in terms of starting the trend.

4. A Critical Approach to the Doctrine

Even though there are certain opinions in favor of the doctrine citing the protection of the plurality of the Contracting States and respect for national sovereignty (Atakan, 2010, pp. 30-31), its most obvious feature of is that it creates a hierarchy of rights. At the top of this hierarchy stand right to life, freedom from torture and freedom from slavery as absolute rights. However, such rights as right to education, right to respect for private life, right to marry have been pushed down by being made conditional. Considering the human rights violations against transsexuals, for example, one sees that the Court held the right to change forenames in a higher regard than the right to get one's birth certificate amended until *Christine Goodwin*. Accordingly, a few things are up for debate: whether the Court, which changes the balances in this hierarchy through its case law in a historical process, is in a position to affect the Contracting States or to be affected by them as a 'living instrument'; how compatible it is with the mission of the Court that the hierarchy of rights causes injustices against certain groups and legitimizes certain human rights violations; how this situation would affect debates about the existence of universal human rights.

Another issue that must be brought up is “the fair balance which has to be struck between the general interest and the interests of the individual,” which is the key criterion the Court refers to in analyses of how proportionate state interference is (*Rees v. the United Kingdom*, para. 37; *Cossey v. the United Kingdom*, para. 37; *Sheffield and Horsham v. the United Kingdom*, para. 52; *X, Y and Z v. the United Kingdom*, para. 41; *B. v. France*, para. 44; *Christine Goodwin v. the United Kingdom*, para. 72; *Grant v. the United Kingdom*, para. 39).

For example, the individual interest of a person in getting their birth certificate amended, which would enable them to get through their daily and professional lives with ease, has been made secondary to public interest and regarded as detrimental to it as can be understood from a number of judgments by the Court and the justifications of these judgments. It is of no doubt that the interest of the public in such a case is its traditional structure and norms. Legal recognition of the reassigned sexes of transsexuals means enabling them to live their lives as easily as any other individual in the society and making them visible. So, transsexuals would exist in government offices, banks, cafés, registry offices; in other words, their existence would be institutionally and publicly recognized. Yet, including ‘the other’ in the living space of ‘the normal’ would undoubtedly cause anxiety and insecurity; one of the main building blocks of the society, the cisnormative²⁰ structure, would be disturbed. The statement by the Court in *Christine Goodwin*, “... the right of transsexuals to personal development and to physical and moral security in the full sense enjoyed by others in society cannot be regarded as a matter of controversy...” (para. 90) and the following judgment in favor of the applicant are proof of the fact that transsexuals had been deprived of said rights until 2002 for the sake of protecting societal norms.

Alongside Article 8, another Article that is brought up frequently in the cases covered in this study is Article 12, right to marry. The Court’s approach towards difficulties transsexuals encounter due to their reassigned sex not being recognized

²⁰ Of the assumption that all individuals are cissexual, meaning that they have the same sex as the one assigned at birth.

or the danger of their current marriages being nullified is a concrete example of how public interests are being protected by the Court. According to said Article,

Men and women of marriageable age have the right to marry and to found a family, according to the national laws governing the exercise of this right.

The Court stated, in *Cossey v. the United Kingdom* for instance, that this Article refers to “traditional” marriages (para. 43), that “the developments which have occurred to date ... cannot be said to evidence any general abandonment of the traditional concept of marriage” (para. 46) and ruled ultimately that there was no violation of Article 12 of the Convention.

Transsexuals who are already married before the sex reassignment surgery also face the danger of their marriage being nullified. In *Hämäläinen v. Finland*, it was ruled that there was no violation of right to respect for private life and right to marry against the applicant whose marriage was to be nullified and turned into registered partnership if her identity card was amended in a way that would reflect her reassigned sex. This way, her access to the marriage institution was blocked.

In addition, parenthood, which is one of the building blocks of the family institution that the Court regards as a public interest and strives to protect, is a status fairly impenetrable for transsexuals. In *X, Y and Z v. the United Kingdom*, the fact that the applicant was not able to get a child’s custody due to his birth certificate was not considered a human rights violation as the Court stated that “... the community as a whole has an interest in maintaining a coherent system of family law which places the best interests of the child at the forefront” (para. 47).

All this said, it is still important to note that the judgments delivered in *Christine Goodwin* are quite noteworthy towards the protection of transsexuals rights. It is equally important, however, that these judgments be binding and actually lead to a change in the national laws of the Contracting States. Thus, it would be helpful to see whether there has been any legal changes or amendments as a result of a judgment by the Court in the United Kingdom, which is by far the most frequent visitor to the Court in cases covered in this study.

Two years from *Christine Goodwin*, in 2004, Gender Recognition Act came into force in the United Kingdom. Accordingly, an applicant who “has or has had gender dysphoria,” who “has lived in the acquired gender throughout the period of two years ending with the date on which the application is made,” and who “intends to continue to live in the acquired gender until death” (Chapter 7, Section 2) is given a gender recognition certificate.

Conclusion

It is safe to say that certain judgments by the Court have been impactful and subsequent changes have been beneficial in terms of securing and protecting transsexual rights. Yet, it still appears to be fairly vague to what extent and in how much time it will be possible to genuinely prevent the human rights violations against transsexuals.

Due to the nature of the doctrine, it is far from easy to foresee how it will be used in a given case (Clayton, Tomlinson, & Clayton, 2009, p. 285). Moreover, cultural relativity arguments are likely to be justified by the doctrine, which dilutes the conditions of the Convention (Türmen, 2002, p. 202). It thus appears that the Court does not intend to form a uniform system of protection for human rights (Costa, 2011, p. 180). Under such circumstances, the fact that the Court still grants margin of appreciation to Contracting States in human rights violations of this kind makes it debatable how possible it is to envisage an international and supranational concept of law.

Perhaps it is high time to re-consider national and international systems of law based on stereotypical gender roles and dualities.

References

- Atakan, A. (2010). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Takdir Yetkisi Doktrinine İlişkin Bir İnceleme. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 16(3-4), 29-36.
- Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8(7), 711-733.
- Clayton, R., Tomlinson, H., & Clayton, R. (Eds.). (2009). *The Law of Human Rights* (2nd ed). Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Costa, J.-P. (2011). On the Legitimacy of the European Court of Human Rights' Judgments. *European Constitutional Law Review*, 7(2), 173-182.
- Doğru, D. (2018). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Yargılamasında Takdir Marjı* (Unpublished Doctoral Thesis). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Eckes, C. (2013). EU Accession to the ECHR: Between Autonomy and Adaptation. *The Modern Law Review*, 76(2), 254-285.
- Gender Recognition Act, Chapter 7, Section 2. (2004).
- Greer, S. (2000). *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Greer, S. (2006). The Jurisprudence. In *The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects* (pp. 231-277). Cambridge [UK]; New York: Cambridge University Press.
- Greer, S. (2015). Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 15(1), 101-137.
- Legg, A. (2012). *The Margin of Appreciation in International Human Rights Law: Deference and Proportionality* (1st ed). Oxford, U.K: Oxford University Press.
- Lemmens, K. (2018). The Margin of Appreciation in the ECtHR's Case Law: A European Version of the Levels of Scrutiny Doctrine? *European Journal of Law Reform*, 20(2-3), 78-96.
- Macdonald, R. S. J., Matscher, F., & Petzold, H. (Eds.). (1993). *The European System for the Protection of Human Rights*. Dordrecht ; Boston: M. Nijhoff.
- Smith, Rhona K. M. (2003). Goodwin v. United Kingdom App. No. 28957/95 and I. v. United Kingdom. App. No. 25680/94. *The American Journal of International Law*, 97(3), 659-664.
- Spielmann, D. (2012). Allowing the Right Margin: The European Court of Human Rights and The National Margin of Appreciation Doctrine: Waiver or Subsidiarity of European Review? *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 14, 381-418.
- The Council of Europe. (1960). *Yearbook of the European Convention on Human Rights* (Vol. 2).
- Türmen, R. (2002). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Açısından Temel Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırlamaları. *Yargıtay Dergisi*, 28(1-2), 192-213.

ECtHR Cases

B. v. France, Application No 13343/87, Judgment of 25 March 1992.

Case Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium v. Belgium (Merits), Application No 474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, Judgment of 23 July 1968.

Christine Goodwin v. the United Kingdom, Application No 28957/95, Judgment of 11 July 2002.

Cossey v. the United Kingdom, Application No 10843/84, Judgment of 27 September 1990.

Grant v. the United Kingdom, Application No 32570/03, Judgment of 23 May 2006.

Greece v. the United Kingdom, Application No 176/56, Judgment of 26 September 1958.

Hämäläinen v. Finland, Application No 37359/09, Judgment of 16 July 2014.

L. v. Lithuania, Application No 27527/03, Judgment of 11 September 2007.

Lawless v. Ireland, Application No 332/57, Judgment of 1 July 1961.

Rees v. the United Kingdom, Application No 9532/81, Judgment of 17 October 1986.

Sheffield and Horsham v. the United Kingdom, Application No 31–32/1997/815–816/1018–1019, Judgment of 30 July 1998.

I. v. the United Kingdom, Application No 25680/94, Judgment of 11 July 2002.

X, Y and Z v. the United Kingdom, Application No 21830/93, Judgment of 22 April 1997.

Seçili Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerin Sürdürülebilirlik Düzeyleri ile Kurumsal Sürdürülebilirliklerinin Analizi

Ferhat KAYA¹

Ceren ALTUNTAŞ²

Özet: Dünya kaynaklarının sınırlı olmasından dolayı kaynakların sürdürülebilirliği önem arz etmektedir. Sınırlı kaynakların sınırsız ihtiyaçları karşılayabilmesi için sürdürülebilir kalkınma anlayışının içselleştirilmesi gereklilik haline gelmektedir. Ülkelerin sürdürülebilirliklerinde en önemli pay ise işletmelere aittir. Bu bağlamda, standart verilere sahip olan ve sürdürülebilir kalkınma için hedefler yayımlayan Avrupa Birliği üyesi ülkelerin sürdürülebilir kalkınmaları ile işletmelerin sürdürülebilir performanslarının karşılaştırılması, çalışmanın temasını oluşturmaktadır. Avrupa Birliği üyesi 13 ülkenin sürdürülebilir kalkınma düzeyleri, Dünya Bankası veri tabanından elde edilen 19 kriter dikkate alınarak, Entropi ve TOPSIS yöntemleri ile analize tabi tutulmuştur. Kurumsal sürdürülebilirlik verisi olarak alınan ESG verileri ise Refinitiv veri tabanından elde edilmiştir. Ülke sürdürülebilirlik düzeyi ile kurumsal sürdürülebilirlik düzeyi arasında yapılan karşılaştırmada anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Anahtar Sözcükler: Avrupa Birliği, Kurumsal Sürdürülebilirlik, ESG, Sürdürülebilir Kalkınma, Çok Kriterli Karar Verme

Abstract: Since natural resources are limited, sustainability of resources is important. For limited resources to meet unlimited needs, it becomes necessary to internalize the concept of sustainable development. The most important share in the sustainability of countries belongs to businesses. In this context, the theme of the study is to compare sustainable development of European Union member countries, which have standard data and publish goals for sustainable development the sustainable performance of firms. Sustainable development levels of 13 European Union member countries were analyzed using Entropy and TOPSIS methods, considering 19 criteria obtained from World Bank database. ESG data, taken as corporate sustainability data, was obtained from the Refinitiv database. No

¹ Araştırma Görevlisi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Sermaye Piyasası Bölümü, ORCID: 0000-0001-5029-6514, E-posta: ferhatkaya@beykent.edu.tr

² Araştırma Görevlisi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ORCID: 0000-0002-9071-2807, E-posta: cerenaltuntas@beykent.edu.tr

significant relationship was found in the comparison between the country's sustainability level and corporate sustainability level.

Key Words: European Union, Corporate Sustainability, ESG, Sustainable Development, Multicriteria Decision Making

Giriş

Sürdürülebilirlik, birçok unsuru içinde barındıran ve hayatın her alanında kullanılan bir kavramdır. Sürdürülebilirlik ekonomi, toplum ve çevre ile yakından ilgilidir. Sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için bireylerin, işletmelerin ve devletin katılımı ve iş birliği önem arz etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilirlik kavramına dayanır. Kronolojik olarak, sürdürülebilirlik kavramı ilk kez 1987 yılında literatüre girmiştir. “Brundtland Raporu” olarak anılan “Ortak Geleceğimiz” (Common Future) raporuyla birlikte genel kabul gören bir olgu haline gelmiştir. Sürdürülebilirlik kavramı ise 18. ve 19. yüzyıla dayanmaktadır. Bugünün ihtiyaç ve gereksinimlerinin gelecek nesillerin gereksinimlerini karşılama olanaklarından ödün vermeden sağlayabilme kapasitesine sahip bir kalkınma anlayışı olarak ele alınmıştır (United Nations, 1987). Sürdürülebilir kalkınmanın benimsenmesi, Brundtland Raporu'nun akabinde, 1992 yılında Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen Çevre ve Kalkınma Konferansı ile gerçekleşmiştir. Sürdürülebilir kalkınma; insanların var olan ihtiyaçlarını gidermek, sosyal adaletin gerçekleştirilmesi ve çevresel problemlerin çözümüne yönelik politikalar yapılmasına dayanmaktadır (Holden et al., 2017, p. 4). Bu doğrultuda, Brundtland Raporu sürdürülebilir kalkınmayı üç boyutlu ele almaktadır. Bu boyutlar; ekonomik, sosyal ve çevresel olarak sınıflandırılmıştır.

Ekonomik boyut: Ekonomik sürdürülebilirlik, bir sistem olarak sermayenin korunması anlamına gelmektedir. Ekonomik boyut kapsamında sürekli olarak mal ve hizmet üretebilen, dış borcu koruyabilen ve sektörel aşırı dengesizliklerden kaçınılabilmelidir. Yenilenebilir doğal kaynaklar ekonominin merkezi unsuru olarak ifade edilmektedir (Vivien, 2008, p. 4).

Çevresel boyut: Çevresel sürdürülebilirlik, çevre üzerinde yaratılan olumsuzlukların azaltılması, biyoçeşitliliğin korunması ve insanların ihtiyaçlarını

giderirken ekosistemin dengeli, dayanıklı ve bağlantılı olma ilkelerinin göz önünde bulundurulmasını ifade etmektedir (Morelli, 2011, p. 6).

Sosyal boyut: Sosyal sürdürülebilirlik, toplumun ortak hedeflere yönelik çalışma yeteneği ve toplumsal bütünlüğü ifade etmektedir. Sağlık, eğitim, cinsiyet eşitliği ve eşitlik dağılımı gibi sosyal hizmetlerin gerçekleştirilmesinin sağlanmasıdır (Harris, 2000, p.6).

Ekonomik değerlerin kalkınma için yeterli olmadığı aynı zamanda çevresel ve sosyal boyutlarıyla bütüncül ve kapsayıcı bir yaklaşım olarak ortaya konmaktadır. Brundtland raporu, küresel sürdürülebilirlik alanında birçok gelişmeye temel oluşturmuştur. Birleşmiş Milletler'in (BM) 2000 yılında düzenlediği genel kurulunda "Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH)" belirlenmiştir. Yoksulluğun azaltılması, çocuk ölümlerinin önlenmesi, anne sağlığı, herkes için temel eğitim hakkı gibi çevresel, ekonomik ve sosyal alanlarda ilerlenmesi ile ilgili görüş birliği sağlanmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2010). 2015 yılında daha kapsamlı hale gelen ve gelişmekte olan ülkelerle birlikte gelişmiş ülkeleri de içine alan, 17 hedefi ve 169 göstereyi içeren "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SHK 2030)" belirlenmiştir. Bu hedefler; nitelikli eğitim, sağlıklı bireyler, toplumsal cinsiyet eşitliğini artırmak ve yoksulluğa, açlığa son vermek gibi belirgin politikalarından oluşmaktadır (United Nations, 2015). Bu doğrultuda, ilk olarak 1987 yılında ele alınan sürdürülebilirlik kavramı, günümüzde de aynı anlayışla devam etmektedir.

Paris İklim Antlaşması çerçevesinde net-sıfır taahhüt eden Avrupa Birliği ekonomi, toplum ve endüstride kökten bir dönüşümün haritasını Avrupa Yeşil Mutabakatı ile açıklamıştır. Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM) Avrupa Birliği'nin iklim eylem planıdır. Aynı zamanda Avrupa Birliği'nin yeni büyüme ve kalkınma stratejisi olan Avrupa Yeşil Mutabakatı'nda yalnızca insanların refahının değil aynı zamanda diğer canlıların ve doğal yaşam alanlarının korunması, kirliliğin azaltılması, işletmelerde temiz ürün ve teknoloji kullanımının sağlanması gibi bütüncül bir yaklaşım ile adil ve kapsayıcı geçişin sağlanması hedeflenmektedir (European Commission, 2019).

İşletmelerin çevre ve toplum üzerindeki zararlarının sınırlandırılması için verilen önemli politik kararlardan biri olarak Avrupa Yeşil Mutabakatı ön plana çıkmaktadır. Özellikle Avrupa Birliği ülkelerinde faaliyet gösteren büyük işletmeler, karmaşık küresel tedarik zincirinden kaynaklı çevre sorunlarının yanı sıra insan haklarının ihlal edilmesi çerçevesinde tespit ve önleme çalışmalarında da büyük güçlükler yaşamaktadır. Bu kapsamda, Avrupa Yeşil Mutabakatı hedefleri için işletmelerin davranışları kritik öneme sahiptir.

İşletmelerin sürdürülebilirlik ihtiyacı sonucunda kurumsal sürdürülebilirlik kavramı ortaya çıkmıştır. Kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınmanın gelişiminde yeni yönetsel bir değerler dizisidir. Kurumsal sürdürülebilirlik, işletmelerin yalnızca kar elde etmesini değil aynı zamanda gelecekte değer yaratmak amacıyla sosyal, etik ve çevresel faktörleri de kapsayarak toplumsal ve ekonomik sürdürülebilir amaçlar doğrultusunda katkı sunmayı amaçlayan bir yaklaşımdır (Borsa İstanbul, 2014, s. 5). İşletmeler faaliyetlerinin sonuçlarını görmek ve beklentiler oluşturmak adına sürdürülebilirlik raporu hazırlamaktadırlar. Sürdürülebilirlik raporu; ekonomik, çevresel ve sosyal boyutlar dikkate alınarak hazırlanmakta ve işletmelerin dikkate alınan alandaki performansını yansıtmaktadır (Yanık ve Türker, 2012, s. 298). İşletmelerin ne ölçüde sürdürülebilir bir şekilde çalıştığını belirlemek ve ölçmek için Çevresel, Sosyal ve Yönetişim (ESG) olarak ifade edilen bir derecelendirme ölçütü bulunmaktadır. Bir kavram olarak ESG, ilk olarak 2006 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanan “Sorumlu Yatırım İlkeleri” raporuyla atıf almıştır. AB Konseyi, “Kurumsal Sürdürülebilirlik Raporlama Direktifi (Corporate Sustainability Reporting Directive)’ni 22 Kasım 2022 tarihinde kabul etmiştir. Bu yönergenin amacı, sürdürülebilir ve sorumlu kurumsal davranışları teşvik etmek ve işletmelerin kurumsal yönetim temelini insan hakları ve çevresel unsurlar doğrultusunda oluşturmaktadır. Bu yönerge ile Avrupa Birliği ülkelerinde faaliyet gösteren işletmelere, çevre ve insan hakları ile ilgili değerlendirme, önleme ve giderme gibi sorumluluk yüklenmektedir. İngilizce’de “Environment, Social and Governance” kelimelerinden oluşan ve bu kelimelerin baş harfleriyle ifade edilmektedir. Kurumsal sürdürülebilirlik, ESG kavramı ile eş anlamlı olarak kullanılabilir (Clark ve Viehs, 2014, p. 3). ESG kavramında yer alan üç boyut, boyutlarla ilgili farklı alt boyutlardan ve her bir alt

boyut ise farklı metriklerden oluşmaktadır. ESG kavramına ait üç boyut ve alt boyutlar Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1

ESG Kavramının Alt Boyutları

Çevresel (Environment)	Sosyal (Social)	Yönetişim (Governance)
Enerji Tüketimi	İnsan Hakları	Yönetim Kalitesi
Çevre Kirliliği	Çalışma Koşulları	Bağımsız Kurumlar
İklim Değişikliği	Topluluk Yararı	Çıkar çatışmasının önlenmesi
Atık Yönetimi	Paydaş Etkileşimi	Yönetim Kurulunda Çeşitlilik

Kaynak: Refinitiv ESG Scores, 2023.

Çevre boyutu; sera gazı etkileri, karbon ayak izi, enerji yönetimi, kaynakların verimli kullanılması, hava ve su kirliliği, tehlikeli atıklar dâhil atık yönetimi ve çevre ile ilgili yasal düzenlemelere uyum gibi gerçekleştirilen çevresel uygulamaların kalitesi baz alınarak oluşturulmaktadır. ESG’nin sosyal boyutu; insan hakları, veri güvenliği, tedarik zinciri, çalışma koşulları, cinsiyet eşitliği, eğitim eşitliği, tüketici ilişkileri ve sosyal proje yatırımları gibi konulardan oluşmaktadır. Yönetişim boyutu ise iş etiği, muhasebe ve vergi, yönetim kurulunun bağımsızlığı ve yapısı, şeffaflık ve raporlama, finansal politikalar ve yönetici tazminatı ile ilgili konuları içermektedir. Refinitiv tarafından sağlanan ESG skorları, işletmelerin çevresel (kaynakların kullanımı, gaz emisyonu ve inovasyon faaliyetleri), sosyal (işgücü, insan hakları, toplum ve ürün sorumluluğu) ve yönetişim (yönetim, hissedarlar ve kurumsal sosyal sorumluluk) olarak üç ana boyuta ayrılan 186 alt metriktен oluşan 10 temel konu ile ilgili faaliyetlere nasıl yatırım yapıldığını gösteren bir rapordur (Refinitiv, 2023). ESG ölçütleri, işletme yapılarının ve süreçlerinin daha hesap verilebilir, şeffaf, duyarlı ve geniş katılımlı olmasını sağlayacak şekilde tasarlanmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalara yer verilmiş, ikinci bölümde veri seti açıklanmış ve üçüncü bölümde çalışmada kullanılan yöntemlere yer verilmiştir. Dördüncü bölümde, çalışmadan elde edilen bulgular sunulmuş ve yorumlanmıştır. Dördüncü bölümü takiben de sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

1. İlgili Çalışmalar

Literatürde ülkeler için sürdürülebilir kalkınmayı ve işletmeler için kurumsal sürdürülebilirliği ölçmek amacıyla yapılan çalışmalar incelenmiştir. Kurumsal sürdürülebilirlik çalışan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak ESG verileri ile işletmelerin finansal göstergeleri arasındaki ilişkiyi dikkate almaktadır. Bu çalışmaların bazıları özetlenerek verilmiştir.

Artiach vd. (2010), Dow Jones Sürdürülebilirlik Dünya Endeksinde yer alan işletmelerin kurumsal sürdürülebilirlik performansını etkileyen faktörleri araştırmıştır. 2002-2006 dönemi esas alınan araştırmada 107 işletme üzerine panel regresyon yöntemi uygulanmıştır. Çalışma sonucunda işletme büyüklüğünün kurumsal sürdürülebilirlik performansını pozitif etkilediği belirlenmiştir. Diğer yandan finansal kaldıraçın performans üzerinde etkisi olmadığı ortaya konulmuştur.

Öznel vd. (2012), kurumsal sürdürülebilirlik performansını sektörel bazda ele alarak Henkel işletmesi üzerine çok kriterli karar verme yöntemlerinden olan Uzlaşık Programlama Yöntemi kullanmıştır. Yapılan analize göre işletmenin genel olarak yükselme trendinde olduğu görülmüştür.

Drempetic vd. (2020), 2004-2015 ESG verilerinin işletmenin sürdürülebilirlik performansı üzerindeki etkisini analiz etmek için Thomson Reuters'in 6000'den fazla işletmeyi içeren ASSET4 veri tabanını kullanmıştır. Doğrusal karışık model ve yapısal eşitlik modelini kullanmıştır. Çalışma sonucunda işletme büyüklüğünün, işletmenin ESG raporlaması için ayırdığı kaynağın ve işletmenin ESG verisinin bulunmasının işletmenin ESG skorunu diğer deyişle sürdürülebilirlik performansını pozitif etkilediğini belirlemiştir.

Literatürde ülkeler için sürdürülebilirlik düzeylerini araştıran çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Çalışmanın konusunu oluşturan ülke sürdürülebilirliği kavramı hakkında net bir ölçüm veya endeks bulunmamaktadır. Standart bir çerçeve olmadığı için yapılan ölçümler subjektif bir özellik göstermektedir.

Alp vd. (2015), 2009-2012 dönemini esas alarak kurumsal sürdürülebilirlik performansının ölçümü için çok kriterli karar verme yöntemlerinden MAUT (Multi-Attribute Utility Theory) Yöntemini kullanmıştır. Uygulama için kimya sektöründe faaliyet gösteren ve uluslararası bir işletme olan Linde seçilmiştir. Yapılan analize göre çevresel sürdürülebilirliğin etkisinin olmadığı, ekonomik ve sosyal sürdürülebilir performansının artan bir eğilime sahip olduğu görülmüştür.

Alkan ve Merdivenci (2021), 2018 yılı lojistik performans endeksi sıralamasında önde gelen ilk 5 ülkeyi ele alarak (Almanya, İsveç, Belçika, Avusturya, Japonya), sürdürülebilir kalkınma kriterlerine göre Entropy ve EDAS yöntemlerini uygulamış ve ülkelerin sıralamalarını belirlemiştir. Analiz sonucuna göre sürdürülebilir kalkınma açısından İsveç ilk sırada yer almaktadır.

Antanasijevic vd. (2017), AB Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi kapsamında Avrupa ülkelerindeki sürdürülebilirlik performansının bir analizini sunmuştur. Kaydedilen ilerlemeyi ölçmek amacıyla sürdürülebilir kalkınma göstergeleri çok kriterli karar verme yöntemlerinden PROMETHEE yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Diferansiyel çok kriterli analiz (DMCA) 10 yıllık bir süre boyunca (2004-2014) 30 Avrupa ülkesi için Eurostat'tan elde edilen 38 SDI'dan oluşan bir koleksiyon kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Analiz, Lüksemburg dışındaki tüm AB28 üyelerinin yanı sıra İzlanda, Norveç ve İsviçre olmak üzere 30 Avrupa ülkesi için SDI'lar kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar, çoğu Avrupa ülkesinin sürdürülebilirlik hedefleri konusunda genel ilerleme kaydettiğini, Çek Cumhuriyeti, Almanya, Macaristan ve İsveç'in incelenen tüm AB SDS temalarında sürdürülebilirlik performanslarını iyileştirdiğini göstermektedir. Genel ilerleme kaydedemeyen ülkelerin ise Yunanistan ve İrlanda olduğu görülmektedir. Temaya özel sürdürülebilirlik ilerlemesinin nesnel bir ölçüsü olarak, sosyal içerme, sürdürülebilir ulaşım, iklim değişikliği ve enerji konularında ortalamanın üzerinde ilerleme kaydedildiğini, diğer tüm temalarda ise ilave çaba gösterilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Ersoy (2018), kurumsal sürdürülebilirlik performansını değerlendirmek üzere Arçelik işletmesinin 2010-2016 yılları aralığındaki kurumsal sürdürülebilirlik performansını çok kriterli karar verme yöntemlerinden olan Entropi, TOPSIS ve

GİA yöntemlerini kullanmıştır. İşletmenin ekonomik sürdürülebilirlik performansının genel olarak yükselme eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.

Alpdoğan (2023), OECD ülkelerinin sürdürülebilirlik etkinliğini ülkelerin ekonomik, sosyal ve çevresel politikaları çerçevesinde etkinliğini ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, 19 kriter ele alınmış ve ARAS Yöntemi kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Yeni Zelanda, Kore ve İzlanda'nın sürdürülebilirlik hedeflerine daha yakın performans göstermekte olduğu ortaya konulmuştur.

Korkmaz vd. (2022), Avrupa Birliği üyesi ülkelerin, 14 kriter kullanarak performanslarını değerlendirmiş ve Lojistik Performans Endeksi ile arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Kriter ağırlıklarını bulmak için ROC yöntemi ve performans sıralaması için OCRA yöntemi kullanılan çalışma 2018 yılı verileri dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Ülke sürdürülebilirliği ile Lojistik Performans Endeksi arasında pozitif ve düşük seviyeli bir korelasyona rastlanmıştır.

2. Veri Seti

Bu çalışma, Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Portekiz ve Yunanistan olmak üzere 13 Avrupa Birliği üyesi ülkenin sürdürülebilir kalkınma performansını ölçmeyi ve her bir ülkenin kurumsal sürdürülebilirlik performansı ile ilişkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada, ülkelerin sürdürülebilirlikleri ile her bir ülkenin kurumsal sürdürülebilirliği arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Sürdürülebilirlik için sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlar çerçevesinde belirlenen veriler 10 yılın ortalaması alınarak kullanılmıştır. Değerlendirme aşamasında, ülke sürdürülebilirliğine ilişkin Dünya Bankası veri tabanından elde edilen nüfus (milyon kişi), Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (milyar USD), yenilenebilir enerji tüketimi (toplam enerji tüketimine oranı), ülke içi yenilenebilir tatlı su kaynakları (milyar küp metre), enflasyon (yıllık), doğum oranı (1000 kişi başına), ölüm oranı (1000 kişi başına), doğumda beklenen yaşam süresi (yıl), 5 yaş altı ölüm oranı (1000 kişi başına), 65 yaş ve üzeri nüfus (milyon kişi), tarım arazisi (kilometre kare), ekilebilir alan (hektar), ormanlık alan (kilometre kare), CO2 emisyonu

(kiloton), ihracat (milyar USD), ithalat (milyar USD), iş gücü (milyon kişi), toplam rezerv (milyar USD) ve işsizlik (iş gücüne oranı) olmak üzere 19 adet kriter belirlenmiştir.

Kurumsal sürdürülebilirlik düzeylerine ilişkin veri olarak işletmelerin ESG skorları dikkate alınmıştır. Avrupa Birliği'ne üye olan 13 ülkede faaliyet gösteren işletmelerin ESG skorlarının 10 yıllık ortalaması alınmış ve analiz edilmiştir. Kurumsal sürdürülebilirlik verileri, Refinitiv tarafından sağlanan ESG skorlarının her ülke için ortalama değerlerinden oluşmaktadır. Çalışma, kısıtlı veri bulunması sebebiyle 13 Avrupa Birliği ülkesi için 2011-2020 yıllarının ortalama değerleri alınarak gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın analizi üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada ülkelere ait sürdürülebilirlik verilerinin ağırlıkları Entropi yöntemi ile tespit edilmiştir. İkinci aşamada ülkelere ait sürdürülebilirlik verilerinin performansları TOPSIS yöntemi kullanılarak sıralanmıştır. Son aşamada ise, ülkelerin sürdürülebilirlik verilerinden elde edilen performans sonuçları ile her bir ülkenin kurumsal sürdürülebilirlik verilerinin ortalama değerleri arasındaki ilişki incelenmiştir.

3. Yöntem

Çalışmada, kriterlerin önem derecelerini belirlemek amacıyla Entropi yöntemi kullanılmıştır. TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi ise belirlenen önem dereceleri ile performansların değerlendirilmesi ve sıralanması için kullanılmıştır.

3.1. Entropi Yöntemi

Shannon (1948) tarafından yayımlanan çalışmaya göre entropi, rastsal bir değişkenle alakalı belirsizliğin ölçüsüdür (Zhang, Gu, Gu ve Zhang, 2011, p.444-445). Entropi oranı arttıkça belirsizlik de o kadar artacaktır.

Entropi yöntemi nesnel bir bakış açısı sunmakta ve dört adımdan oluşan bir uygulama sürecinden oluşmaktadır (Karaatlı, 2016, s.66).

Adım 1: Birimler arası farklılıkları gidermek amacıyla normalizasyon yapılmaktadır. Normalizasyon işlemi denklem 1 kullanılarak yapılmaktadır.

p_{ij} : Normalize edilmiş değerler

a_{ij} : Karar matrisinde bulunan her bir değer, olmak üzere;

$$p_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^m a_{ij}}; \forall j \quad \text{Denklem 1}$$

Adım 2: Entropi değerinin belirlenmesi için denklem 2 kullanılmaktadır.

E_j : Entropi değeri, olmak üzere;

$$E_j = \left(\frac{-1}{\ln(m)} \right) \sum_{i=1}^m [p_{ij} \ln p_{ij}]; \forall j \quad \text{Denklem 2}$$

Adım 3: Çeşitlilik derecelerini bulmak için denklem 3 kullanılmaktadır.

d_j : Çeşitlilik değeri, olmak üzere;

$$d_j = 1 - E_j; \forall j \quad \text{Denklem 3}$$

Adım 4: Kriter ağırlıklarının hesaplanması denklem 4 kullanılarak gerçekleştirilmektedir.

w_j : Kriterlerin ağırlıkları, olmak üzere;

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}; \forall j \quad \text{Denklem 4}$$

3.2. TOPSIS Yöntemi

Hwang ve Yoon (1981) tarafından geliştirilen TOPSIS yöntemi, ideal mesafeye en yakın ve negatif ideal (ideal olmayan) mesafeden ise en uzak olan alternatifin seçimini temel almaktadır. TOPSIS yöntemi, x adet alternatif ve y adet kriter

(nitelik) alınarak oluşturulan karar matrisi dikkate alınarak değerlendirme oluşturmaktadır. Yöntem basit adımlardan oluşmaktadır.

Adım 1: Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması

Bu adımda çeşitli boyutları (büyüklükleri) olabilecek kriterlerin boyutları (büyüklükleri) yok edilmeye çalışılır. Bu sayede kriterler birbirleriyle karşılaştırılabilecektir. Karar matrisi temel alınarak denklem 5 yardımıyla değerler normalize edilmektedir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}} \quad \text{Denklem 5}$$

Adım 2: Ağırlıklı Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması

Karar verici tarafından ağırlıklar belirlenmelidir. Bu belirlenen ağırlıklar $w = (w_1, w_2, w_3, \dots, w_n)$ olmak üzere, tüm ağırlıkların toplam değeri denklem 6'daki gibi olmalıdır.

$$\sum_{j=1}^n w_j = 1 \quad \text{Denklem 6}$$

Daha önce oluşturulan normalize karar matrisi (r) ile ağırlıkların (w) çarpılması suretiyle ağırlıklı normalize matris (v) oluşturulacaktır.

Adım 3: İdeal (A^*) ve Negatif İdeal (A^-) Çözümlerin Oluşturulması

Yapay olarak ideal (en çok tercih edilen) ve negatif ideal (en az tercih edilen) çözümler denklem 7 ve 8 yardımıyla belirlenir.

$$A^* = \left\{ \left(\max_i v_{ij} \right) | j \in J, \left(\min_i v_{ij} \right) | j \in J' \right\} | i = 1, 2, \dots, m$$

$$= \{v_1^*, v_2^*, \dots, v_j^*, \dots, v_n^*\} \quad \text{Denklem 7}$$

$$A^- = \left\{ \left(\min_i v_{ij} \right) | j \in J, \left(\max_i v_{ij} \right) | j \in J' \right\} | i = 1, 2, \dots, m$$

$$= \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_j^-, \dots, v_n^-\} \quad \text{Denklem 8}$$

Denklem 7 ve 8'de

$$J = \{1, 2, \dots, n\} \text{ fayda değerini}$$

$J' = \{1, 2, \dots, n\}$ maliyet değerini göstermektedir.

Adım 4: Ayrım Ölçümlerinin Oluşturulması

İdeal ve negatif ideal çözümlerden sapmalar denklem 9 ve 10 yardımıyla hesaplanır.

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2}, \quad i = 1, 2, \dots, m \quad \text{Denklem 9}$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2}, \quad i = 1, 2, \dots, m \quad \text{Denklem 10}$$

Adım 5: İdeal Çözüme Yakınlığın Hesaplanması

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^* + S_i^-}, \quad 0 < C_i^* < 1, \quad i = 1, 2, \dots, m \quad \text{Denklem 11}$$

Adım 6: Tercihlerin Sıralanması

Tercihler 1'e yakınlığa göre büyükten küçüğe doğru sıralanmaktadır.

4. Uygulama

Ülke sürdürülebilirliğini ölçmek için kullanılacak olan 19 kriterden 12 tanesi fayda yönlü ve 7 tanesi maliyet yönlü olarak ele alınmıştır. ENTROPI yöntemi kullanılarak elde edilen önem dereceleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1

ENTROPI Yöntemi Kullanılarak Elde Edilen Önem Dereceleri

Kriter Kod	Kriter Adı	Kriter Yönu	Kriter Ağırlığı
F1	Yenilenebilir Enerji Tüketimi	Fayda	0.029443575
F2	Yenilenebilir Tatlı Su Kaynakları	Fayda	0.05419695
F3	Enflasyon	Maliyet	0.017151735
F4	Doğum Oranı	Fayda	0.0021
F5	Ölüm Oranı	Maliyet	0.0015
F6	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	Fayda	6.7481E-06
F7	5 Yaş Altı Ölüm Oranı	Maliyet	0.0017978
F8	65 Yaş ve Üzeri Nüfus	Maliyet	0.08550027
F9	Toplam Nüfus	Fayda	0.079369869
F10	Tarım Alanı	Fayda	0.083371697
F11	Ekilebilir Alan	Fayda	0.094087263
F12	CO2 Emisyonu	Maliyet	0.086430376
F13	İhracat	Fayda	0.062412972
F14	İthalat	Maliyet	0.0877245
F15	Ormanlık Alan	Fayda	0.077976984
F16	GSYİH	Fayda	0.058784441
F17	İş Gücü	Fayda	0.078428417
F18	Toplam Rezerv	Fayda	0.078102815
F19	İşsizlik Oranı	Maliyet	0.0216029

Ülkelerin sürdürülebilirlik düzeylerini elde edebilmek amacıyla seçilen 19 kriter ve 13 alternatif ile karar matrisi oluşturulmuştur. Bu bağlamda oluşturulan karar matrisi 2011-2020 yıllarının ortalama değerlerini alacak şekilde Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2

Karar Matrisi

Ülkeler	Almanya	Avusturya	Belçika	Danimarka	Finlandiya	Fransa	Hollanda	İrlanda	İspanya	İsveç	İtalya	Portekiz	Yunanistan

F11	F10	F9	F8	F7	F6	F5	F4	F3	F2	F1
11794400	166788	81818080,8	17249716,1	3,89	80,84073171	11,16	9,03	1,233355348	107	14,955
1341748,14	26873,0454	8666205,1	1600087,1	3,76	81,3802439	9,46	9,62	1,815883306	55	34,351
834806,26	13416,3319	11294907,4	2067533,9	4,16	81,10560976	9,74	10,83	1,671687336	12	9,319
2400141,3	26363,382	5703648,6	1071202,3	3,99	80,75170732	9,3	10,42	1,035130878	6	31,905
2241580	22731,7	5475244,9	1113272,4	2,51	81,34439024	9,7	9,74	1,204586631	107	42,113
18264186,6	287241,06	66562968,1	12812438,2	4,22	82,41707317	8,92	11,88	1,012596844	200	13,895
1024433	18321,05	17023700,7	3060397,8	4,09	81,54365854	8,68	10,13	1,618758239	11	6,466
459397	44963	4751289,1	629234,2	3,65	81,66170732	6,35	13,7	0,609644383	49	9,544
12166313,16	264937,5826	46743705,5	8686445,1	3,35	83,02487805	8,9	8,7	1,020455594	111,2	16,584
2568379	30238,1	9885258,8	1929527,4	2,81	82,26634146	9,26	11,58	1,059263392	171	50,705
6826386,7	131001,502	60142673,5	13270199,4	3,42	82,79804878	10,52	7,95	1,006537083	182,5	16,187
1043858,48	37251,4954	10378175,5	2146316,6	3,6	81,03365854	10,6	8,37	1,020601842	38	28,087
2268504,29	64099,6072	10851213	2269862	4,16	81,24634146	11,01	8,49	0,078820765	58	16,529

F19	F18	F17	F16	F15	F14	F13	F12
4,428	2,12319E+11	43017108,5	1,47501E+12	3,717E+12	114170	1,70754E+12	721024,85
5,232	24460586077	4520857	2,14506E+11	4,24377E+11	38829,82	2,28069E+11	64078,63
7,189	27513099615	5030749,9	4,09229E+11	5,12221E+11	6894,14	4,12864E+11	93240,85
6,377	75396784556	2932635,8	1,6399E+11	3,3742E+11	6179,78	1,86314E+11	34951,04
8,097	10951425458	2714143,1	1,0035E+11	2,62718E+11	223756	98418681554	45412,81
9,367	1,66226E+11	30443671,4	8,35497E+11	2,68828E+12	168777	8,04002E+11	313521,43
5,421	44285542151	9169798,9	6,10723E+11	8,63107E+11	3679,61	6,95921E+11	152234,7837
9,769	3541094912	2320931,2	3,11054E+11	3,1003E+11	7571,2	3,69507E+11	36559,64
20,051	60710690919	23137067,8	4,0624E+11	1,33688E+12	185562,4	4,42062E+11	250471,78
7,44	58438951801	5231302,5	2,22922E+11	5,49355E+11	279986	2,43671E+11	38626,58
10,836	1,59532E+11	25556015,5	5,53723E+11	2,03618E+12	93239,87	6,00082E+11	337118,51
11,094	23062163963	5262593,2	90651691610	2,25619E+11	33000	90138155676	47539,37
21,91	7469750765	4801507	77665714814	2,1943E+11	39018,015	70911738787	68433,34

Oluşturulan karar matrisinden hareketle normalize karar matrisi elde edilmiş ve Entropi yöntemiyle elde edilen ağırlıklarla ağırlıklandırılmış normalize karar matrisine ulaşılmıştır. Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi yardımıyla ideal ve negatif ideal çözüm değerlerine ulaşılmıştır. İdeal ve negatif ideal çözüm değerleri Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3

İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Değerleri

A* (İdeal Çözüm Değerleri)	A' (Negatif İdeal Çözüm Değerleri)
0.022505015	0.00281466
0.049083949	0.00088923
0.000208602	0.00778669
0.001069903	0.00052431
0.000361972	0.00080726
5.79015E-06	1.853E-06
0.000397965	0.00065291
0.003302207	0.08549865
0.079369547	0.00416275
0.083334636	0.00263628
0.094085484	0.00299944
0.005417612	0.08638068
0.062412972	0.00445047
0.000915919	0.08760903
0.077976983	0.00538525
0.058784441	0.00450658
0.078427669	0.00444804
0.078102813	0.00151898
0.00239489	0.01614811

İdeal ve negatif ideal noktalara olan uzaklık değerleri ile ideal çözüme göreli yakınlık değerleri denklem 10 yardımıyla hesaplanmıştır. İdeal çözüm değerleri, negatif ideal çözüm değerleri ve ideal çözüme göreli yakınlık değerleri tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 5

İdeal Çözüme Göreli Yakınlık

	Si* (İdeal)	Si- (Negatif)	Ci* (Yakınlık)	Sıra	ESG Skorları
Almanya	0.13207628	0.14337781	0.52051435	6	60.374557

Avusturya	0.20341413	0.13763789	0.40356861	12	55.909857
Belçika	0.20160684	0.13851863	0.40725744	11	48.31195
Danimarka	0.20124896	0.14612015	0.42064807	9	54.478666
Finlandiya	0.21154389	0.12391225	0.36938435	13	62.537363
Fransa	0.10661609	0.1591509	0.59883621	2	66.930512
Hollanda	0.17871255	0.13826602	0.43619989	7	64.635625
İrlanda	0.19845122	0.14662084	0.42489919	8	47.003142
İspanya	0.12075659	0.15295453	0.55881736	4	66.904029
İsveç	0.18084231	0.1253073	0.40930085	10	63.108381
İtalya	0.13660016	0.20506724	0.60019551	1	60.595676
Portekiz	0.12422631	0.15384671	0.55326010	5	66.198125
Yunanistan	0.14555431	0.2121167	0.59304973	3	47.521466

İtalya, Fransa ve Yunanistan en yüksek performansı gösteren ülkeler olurlarken; Finlandiya, Avusturya ve Belçika ise en kötü performansı gösteren ülkeler olmuşturlardır. Kurumsal sürdürülebilirlik açısından İspanya, Fransa ve Portekiz en başarılı ülkeler olurlarken; İrlanda, Yunanistan ve Belçika ise en başarısız ülkeler olmuştur.

Tablo 6
Korelasyon Analizi Bulguları

	10 Yıllık Ortalama
Pearson Korelasyon Katsayısı	0,266
Anlamlılık Düzeyi	0,380

Ülke sürdürülebilirlik düzeyi ve kurumsal sürdürülebilirlik arasındaki ilişki korelasyon analizine ait bulgular Tablo 6’da sunulmuştur. Ülke sürdürülebilirlik düzeyi ile kurumsal sürdürülebilirlik arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Sonuç

Dünya kaynaklarının sınırlı olması ve bu sınırlılıklar kapsamında aşırı kullanımın önlenmesi düşüncesinden hareketle ortaya çıkan sürdürülebilirlik kavramı hem literatürde hem de uygulama alanında gelişmeye devam etmektedir. Makro açıdan ülkelerin ve mikro ölçekte işletmelerin sürdürülebilirlik çalışmaları yapılmaktadır. Ülkeler açısından çevresel, sosyal ve ekonomik çerçevede ilerleyen bu sürdürülebilirlik çalışmaları; yenilenebilir enerji üretimi ve bu kaynakların tüketilmesi için katlanılan maliyet, yenilenebilir su kaynaklarının korunması ve artırılmaya çalışılması, zehirli gazlarının doğaya salınımının önlenmesine yönelik regülasyonlar gibi birtakım gelişmelerden oluşmaktadır. Ülkelerin sürdürülebilirliklerini ölçen net bir yöntem veya puanlama sistemi bulunmamaktadır. Mikro ölçekte ise işletme bazında gerçekleşen sürdürülebilirlik çalışmaları bulunmaktadır. Çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim çerçevesinde geliştirilen çalışmalar için bir puanlama sistemi bulunmaktadır.

Ülkelerin sürdürülebilirlikleri ile kurumsal sürdürülebilirlik ilişkisinin değerlendirildiği bu çalışma 13 Avrupa Birliği üyesi ülkeyi kapsamaktadır. 19 kriter ile ülke sürdürülebilirliğinin değerlendirildiği çalışmada, kriter ağırlıkları Entropi yöntemi ile elde edilmiştir. Performans değerlendirmelerinin TOPSIS yöntemi ile yapıldığı çalışmada ülke sürdürülebilirliği ile kurumsal sürdürülebilirlik arasındaki ilişki ise korelasyon analizi ile incelenmiştir. Çalışmada 2011-2020 yılları arasındaki verilerin ortalaması alınarak kullanılmıştır.

Yapılan analizler sonucunda, 13 Avrupa Birliği üyesi ülke arasında en sürdürülebilir ülke olarak İtalya ön plana çıkmaktadır. İtalya'yı ise Fransa ve Yunanistan izlemektedir. İtalya ve Fransa'nın yüksek yenilenebilir tatlı su kaynaklarının yüksekliği ve Yunanistan'ın düşük enflasyonu dikkat çekmektedir. Finlandiya, Avusturya ve Belçika ise son üç sırayı paylaşmaktadırlar. Üç ülkenin de yüksek enflasyona sahip olduğu gözlemlenmektedir. Ülkelerin sürdürülebilirlikleri ile kurumsal sürdürülebilirlik arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Yunanistan, ülke sürdürülebilirlik değerlendirmesi oldukça yüksek olmasına karşın kurumsal sürdürülebilirlik anlamında iyi bir performans sergileyememektedir. Finlandiya ise yüksek kurumsal performansa sahip olmasına rağmen ülke sürdürülebilirliği anlamında tatmin edici bir performansa ulaşamamaktadır.

Çalışmada analiz edilen ülkeler çalışmanın kısıtlarından biridir. Yeterince veriye ulaşamadığı için analiz edilen ülke sayısı sınırlandırılmıştır. 10 yıllık ESG verisine ulaşılabilen işletme sayısı kısıtlayıcı olmuştur. Farklı analiz yöntemleri kullanılarak, gözlem sayısı azaltılarak ve işletme/ülke sayısı artırılarak gelecek çalışmalarda daha etkin bir değerlendirmede bulunulabilir.

Kaynakça

- Alkan, G., & Merdivenci, F. (2021). Sürdürülebilir kalkınma açısından lojistik performans endeksine göre seçilen ülkelerin entropi temeline dayalı edas yöntemi ile değerlendirmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2), 627-641.
- Alp, İ., Öztel, A., & Köse, M. S. (2015). Entropi tabanlı MAUT yöntemi ile kurumsal sürdürülebilirlik performansı ölçümü: bir vaka çalışması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 65-81. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad/issue/38966/456071>
- Alpdoğan, H. (2023). OECD ülkelerinde sürdürülebilir kalkınma politikalarının ARAS metodu ile performans analizi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 11 (3), 1079-1103.
- Antanasijević, D., Pocajt, V., Ristić, M., & Perić-Grujić, A. (2017). A differential multi-criteria analysis for the assessment of sustainability performance of European countries: Beyond country ranking. *Journal of cleaner production*, 165, 213-220.
- Artiach, T., Lee, D., Nelson, D., & Walker, J. (2010). The determinants of corporate sustainability performance. *Accounting & Finance*, 50(1), 31-51.
- Borsa İstanbul. (2014). *Şirketler için Sürdürülebilirlik Rehberi*. Erişim Adresi: <https://www.borsaistanbul.com/tr/duyuru/3037/borsa-istanbuldan-sirketler-icin-surdurulebilirlik-rehberi>
- Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future World Commission on Environment and Development*. Erişim Adresi: <https://www.are.admin.ch/are/en/home/media/publications/sustainable-development/brundtland-report.html>
- Clark, G. L., & Viehs, M. (2014). *The implications of corporate social responsibility for investors: An overview and evaluation of the existing CSR literature*. Erişim Adresi: <https://sustainable-finance.nl/upload/researches/Clark-and-Viehs-2014.pdf>
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2010). Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu. Erişim Adresi: http://www.surdurulebilirlikkalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2016/07/UNDP-TR-TR-2010-MDG-Report_TR.pdf
- Drempetic, S., Klein, C., & Zwergel, B. (2020). The influence of firm size on the ESG score: Corporate sustainability ratings under review. *Journal of business ethics*, 167, 333-360.
- EBA. (2021). *Report on Management and Supervision of ESG Risks for Credit Institutions and Investment Firms*. Erişim Adresi: https://www.eba.europa.eu/sites/default/documents/fifiles/document_library/Publications/Reports/2021/1015656/EBA%20Report%20on%20ESG%20risks%20management%20and%20supervision.pdf
- EBA. (2021). *Environmental Social and Governance Disclosures*. Erişim Adresi: https://www.eba.europa.eu/sites/default/documents/files/document_library/Publications/Consultations/2021/Consultation%20on%20draft%20ITS%20on%20Pillar%20disclosures%20on%20ESG%20risk/963626/Factsheet%20-%20ESG%20disclosures.pdf
- European Commission. (2019). *What is the European Green Deal*. European Commission. Erişim Adresi: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/attachment/859152/What_is_the_European_Green_Deal_en.pdf.pdf
- Ersoy, N. (2018). Entropy tabanlı bütünleşik ÇKKV yaklaşımı ile kurumsal sürdürülebilirlik performans ölçümü. *Ege Academic Review*, 18(3), 367-385. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eab/issue/41358/499959>
- European Union. (2022). *Council gives final green light to corporate sustainability reporting directive*. Erişim Adresi: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/11/28/council-gives-final-green-light-to-corporate-sustainability-reporting-directive/>

- Harris, J. M. (2000). Basic Principles of Sustainable Development, Global Development and Environment Institute Working Paper 00-04, Tufts University, USA.
- Holden, E., Linnerud, K. ve Banister, D. (2017). The Imperatives Of Sustainable Development, *Sustainable Development*, 25(3), 213-226.
- Hwang, C.-L., & Yoon, K. (1981). Methods for Multiple Attribute Decision Making. *Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems*, 58–191.
- IFAC. (2011). *Sustainability Framework 2.0*. Erişim Adresi: <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/preparing-future-ready-professionals/publications/ifac-sustainability-framework-20>
- International Financial Reporting Standards. (2021). *International Sustainability Standards Board*. Erişim Adresi: <https://www.ifrs.org/groups/international-sustainability-standards-board/>
- International Financial Reporting Standards. (2022). *IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information*. Erişim Adresi: <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/project/generalsustainability-related-disclosures/exposure-draft-ifrs-s1-general-requirements-for-disclosure-ofsustainability-related-financial-information.pdf>
- Karaatlı, M. (2016). ENTROPİ-GRİ İlişkisel Analiz Yöntemleri ile Bütünleşik Bir Yaklaşım: Turizm Sektöründe Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 63-77.
- Korkmaz, O., Demirci, A., Bolat, S., Bedlek, P. & İşbilir, H. A. (2022). Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerinin Lojistik Performansları ile Sürdürülebilirlik Düzeylerinin Karşılaştırılması, *International Journal of Economics and Administrative Sciences*, 8 (1), 122-137.
- Morelli, J. (2011). Environmental Sustainability: A Definition for Environmental Professionals. *Journal of Environmental Sustainability*, 1(1), 1–10.
- Öznel, A., Köse, M. S., & Aytakin, İ. (2012). Kurumsal sürdürülebilirlik performansının ölçümü için çok kriterli bir çerçeve: Henkel örneği. *Journal of History Culture and Art Research*, 1 (4), 32-44.
- Refinitiv ESG Scores. (2023). *ESG Field Definitions*. Erişim Adresi: https://www.lseg.com/content/dam/data-analytics/en_us/documents/methodology/lseg-esg-scores-methodology.pdf
- Shannon, C. E. (1948). A Mathematical Theory of Communication. *Bell System Technical Journal*, 27(3), 379-423.
- United Nations. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Erişim Adresi: <https://www.are.admin.ch/are/en/home/media/publications/sustainable-development/brundtland-report.html#:~:text=Sustainable%20development%20is%20defined%20as,a%20UN%20Conference%20on%20Environment>
- United Nations. (2015). *Sustainable Development Goals*. Erişim Adresi: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- Vivien, F. D. (2008). Sustainable Development: An Overview of Economic Proposals, *SAPIENS*, 1 (2), 1-8.
- Yanık, S. & Türker, İ. (2012). Sürdürülebilirlik ve sosyal sorumluluk raporlamasındaki gelişmeler (Tümleşik Raporlama). *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47, 291-308. Erişim Adresi: <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423905661.pdf>
- Zhang, H., Gu, C., Gu, L., & Zhang, Y. (2011). “The Evaluation of Tourism Destination Competitiveness by TOPSIS & Information Entropy a case in the Yangtze River Delta of China”, *Tourism Management*, 32, 443-451.